

Μηνιαία Επιθεώρηση • Ιούλιος 2001 • τεύχος 89 • 1000 ε. 2,93

ΖΗΛΙΒΟΛΙΟ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ίούνιος 2001
τεύχος 89 • δρχ. 1000/2,93 ευρώ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτησια (12 τεύχη): 10.000 δρχ./29,3 ευρώ
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ./14,6 ευρώ
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ./22 ευρώ
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ./44 ευρώ

Ευρώπη

Έτησια (12 τεύχη): 12.000 δρχ./35,2 ευρώ

Άλλες χώρες

Έτησια (12 τεύχη): 15.000 δρχ./44 ευρώ

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται το όνομα του
καταθέτη)

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

IN MEMORIAM I

Στή μνήμη του Κωστή Παπαγιαννάκη, πού σκοτώθηκε σέ δυστύχημα, ό πατέρας του και φίλος μας Μιχάλης Παπαγιαννάκης πρόσφερε στον Πολίτη 200.000 δραχμές. Πέρασαν δύο χρόνια από τότε, ό εφιάλτης ακόμα ζωντανός. Μακάρι για τή Μαρίνα, τόν Μιχάλη, τόν αδελφό του Λευτέρη ν' ανάφρωνε ό πόνος και ή ζωή, χωρίς εκείνον, νά βρίσκει κάπως τήν πατνιασιά της.

A.E.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Μαρίνα Κόντη, Διακοπές και μεταπτυχιακό.....5
Άγγελος Έλεφάντης, Σέρβοι, στόν ίσκιο
μιάς αποφράδας ημέρας7
Βαρβάρα Δεσποινιάδου, Υπάρχουν και οι Μπαχάμες 9

Άγγελος Έλεφάντης, ΠΑΣΟΚ, έμπρός για τήν
άντιπολίτευση10
Θανάσης Άλεξίου, Τό εργασιακό ήθος
του «μεταφορντισμού»13
Γιώργος Σταθάκης, Τό μεταβατικό στάδιο
της Έλληνικής Άκτοπλοΐας18
Ευαγγελή Άρ. Ντάτση, Ό αγωνιστής Μακρυγιάννης:
Άνάμεσα στην άνταρσία και τήν άπειλή
της κόλασης29

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Νίκος Κολοβός, «Ίστορία των μέσων μαζικής
έπικοινωνίας», από τόν Ντιντερό στό Ίντερνέτ38
Γιάννης Κουβαράς, Ηφαιστίωνες και πυροτεχνουργοί
ή άλλως τό θαύμα ως άλληλουχία σπινθήρων41
Γιώργος Φαράκλας, Ό Θουκυδίδης, τό συμφέρον
και το δίκαιο45
Κώστας Βούλγαρης, Βιβλιοκριτική των:
Γιώργου Καραβασίλη (έπιμ.), Σαπφούς Σάπφειροι
Στρατής Κούνιας, Άγιος Βασίλειος Κυνουρίας,
Συμβολή στους άγώνες
Δημήτρης Παλαιολογόπουλος, Ό Έμφύλιος Πόλεμος
στήν έπαρχία Καλαβρύτων 1946-194949

Έξώφυλλο: Σκίτσο του Renaud Perrin, από τό περιοδικό
Le Monde de l'éducation, Ίούνιος 2001.

IN MEMORIAM I

Πέθανε ή Παγώνα Στεφάνου, ή έπιφανής «άφανής». Τό πάλεψε δύο τρία χρόνια, δέν νίκησε. Αύτή πάντως δέν λιποτάκτησε στον άγώνα ενάντια στή λησμονιά. Τά θυμήθηκε όλα όσα ή ίδια, έφηβος ακόμη τότε, πέρασε τίς φυλακές του Έμφυλίου, τους συγχωριανούς της, τους συναγωνιστές και τίς συναγωνιστριές της, τίς συντρόφισσες της φυλακής. Έκείνο τό έξοχο διβλίο της, «Των Άφανών», είναι τό δώρο πού μās άφησε για πάντα: άντιστορεϊ μέ έξοχο και ήρεμο τρόπο, όσα έζησε και είδαν τά μάτια της στά χρόνια του Έμφυλίου και τά χρόνια της Δικτατορίας των συνταγματαρχών.
Στή μνήμη της ή κόρη της Κατερίνα Στεφάνου μέ τόν άνδρα της Γιώργο Κασκάνη πρόσφεραν στον Πολίτη 50.000 δραχμές. Στέφανε, Κατερίνα, Γιώργο νά είσθε καλά.

A.E.

Διακοπές καί μεταπτυχιακό

Δέν ξέρω ἂν θά προλάβω νά κάνω διακοπές γιατί πρέπει νά διαβάσω κιόλας, ἀλλά, στήν περίπτωση πού προλάβω νά μήν ξεχάσω:

1. Νά πάρω μαζί τό κινητό μου, τό ὁποῖο θά κουβαλῶ καί στήν παραλία γιά νά ἐπικοινωνῶ μέ τούς φίλους μου πού θά βρίσκονται σέ ἄλλα νησιά. «Τώρα εἶμαι στήν Ἀμοργό, ναί, ναί πολύ ὥραϊα περνᾶμε, ναί στήν παραλία. Ὁχι, ὄχι δέν θά προλάβω νά ἔρθω στήν Ἀστυπάλαια. Ἔλα, δέν τό πιστεύω, ὁ Χ. τά ἔφτιαξε μέ τήν Μ.; Ναί, ναί θά τά ποῦμε πάλι. Ναί, σ' ἀφήνω τώρα γιά νά μή γράφει. Ἄντε γειά, νά περνᾶτε καλά. Φιλάκια». Δέν μπορῶ νά καταλάβω γιατί μερικοί περίεργοι μέ λοξοκοιτᾶνε ὅταν μιλάω στό κινητό!

2. Νά ἀγοράσω φορητό κομπιούτερ, ἀλλιῶς λάπτοπ, γιά νά μπορῶ νά δουλεύω παράλληλα μέ τά μακροβούτια καί νά ἔχω πρόσβαση στό Ἴντερνέτ γιά νά στέλνω e-mail.

3. Νά ἀγοράσω ἀδιάβροχο γουόκμαν γιά νά μπορῶ νά ἀκούω τήν ἀγαπημένη μου μουσική καί κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

4. Νά πάρω μαζί μου ἐκτός ἀπό τά βιβλία πού θά χρησιμοποιήσω γιά τή διπλωματική καί λίγο ἀπό Ἔικο (πού εἶναι διαχρονικός), λίγο ἀπό Ντεριντά (γιατί ἡ ἀποδόμηση ἀκόμα συζητιέται), ὀλίγον Λακάν καί Φρόντ (για νά καταλάβω τί πῆγε στραβά μ' ἐμένα στήν παιδική μου ἡλικία) καί ὀλίγη σύγχρονη ἑλληνική λογοτεχνία πού ἀσχολεῖται μέ φλέγοντα ζητήματα τῆς καθημερινότητας, διατηρώντας μεγάλη θεματική ποικιλία (π.χ. σχέσεις, περιγραφές ἐρωτικῶν περιπτώσεων, περιγραφές μεγέθους σεξουαλικῶν ὀργάνων, περιγραφές τοῦ πῶς περνᾶμε μιά μέρα ἀπό τό πρωῖ ὡς τό βράδυ κλπ.). Μήπως μαζεύτηκαν πολλά βιβλία καί δέν μπορῶ νά τά χωρέσω στό σακ-βουαγιάζ;

5. Νά πάω στή Γένοβα γιά νά διαδηλώσω κατά τῆς παγκοσμιοποίησης. Ἄφοῦ δέν μπόρεσα νά πάω στό Γκέτεμποργκ, πού ἦταν στοῦ διαόλου τή μάνα, τώρα εἶναι εὐκαιρία. Πρέπει νά τό ὀργανώσω. Βέβαια ἀπό τό λάπτοπ θά μπορῶ νά στέλνω e-mail στούς φίλους μου γιά νά ἀποφασίσουμε πῶς θά πᾶμε καί πού θά βρεθοῦμε. Νά ἀγοράσω γιά τήν περίπτωση μιά μπλούζα λευκή καί νά συζητήσω μέ τούς ἄλλους τί στάμπα θά βάλω πάνω, πού νά ταιριάζει μέ τό ἐπαναστατικό κλίμα τῆς διαδήλωσης. Τό μόνο πρόβλημα εἶναι πού θά βρῶ τά λεφτά γιά τό ταξίδι.

6. Νά πάρω τή σκηνή μου γιατί μόνον ἔτσι θά ἐξοικονομήσω χρήματα γιά νά μπορέσω νά πάω στή Γένοβα δύο μέρες.

7. Ἀφοῦ ἐπιστρέψω ἀπό τίς διακοπές νά διαμαρτυρηθῶ (κάτι πού δέν μπορῶ νά κάνω στή Γένοβα) γιά τό ἐπίπεδο τῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν στήν Ἑλλάδα. Παράλληλα ὅμως νά ψάχνω καθηγητή γιά τό διδακτορικό γιατί τό μεταπτυχιακό τό κάνει πλέον καί ἡ κουτσή Μαρία. Νά διαμαρτυρηθῶ καί γιά τούς καθηγητές μου πού κυνηγοῦν εὐρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις καί φτιάχνουν μεταπτυχιακά γιά συνταρακτικά γνωστικά ἀντικείμενα, ὅπως: «Ἡ κοινωνία τῆς πληροφορίας στόν ὑποθαλάσσιο χῶρο», «Τό δίκαιο τῆς θάλασσας», «Τό δίκαιο τῆς πυγμῆς» κλπ. Μήπως πρέπει νά διαμαρτυρηθῶ γιά τό ἐπίπεδο τῆς ἐκπαίδευσης γενικότερα;

8. Νά πάρω μαζί μου «μαλακά» ναρκωτικά μήπως καί μπορέσω νά δῶ πιό ὠραῖα τή «σκληρή» πραγματικότητα.

9. Νά κάνω τά μαλλιά μου ράστα, ὅπως κάνουν στή Τζαμάικα, γιά νά δηλώσω ὅτι εἶμαι ἰπ καί γιατί μᾶλλον θά μοῦ πηγαίνει.

10. Νά ἐρευνήσω στίς διακοπές, πού θά ἔχω καί περισσότερο χρόνο, τό ἐνδεχόμενο ὅτι ὅσα πτυχία καί νά πάρω πάλι ἀνεργη θά μείνω. Ἄν πράγματι εἶναι ἔτσι μήπως πρέπει νά παρατήσω τό μεταπτυχιακό καί νά ἀσχοληθῶ μέ τίποτε ἄλλο;

Μαρίνα Κόντη

Καί μιά ἄλλη πρόταση γιά διακοπές, τοῦ ΒΗΜΑΖΙΝΟ, (24-6-2001), ἴσως πιό ἐνδιαφέρουσα, διά γραφίδος Κατερίνας Κολιοῦ.

Οἱ τελευταῖες διακοπές πρὶν ἀπό τό μεταπτυχιακό

01. Ενῖαν σέ σπρέι ἢ, ἐναλλακτικά, ἱαματικό νερό Vichy, μοναδικό μέσο ἐπιβίωσης στούς 40°C ὑπό σκιάν.

02. Τά ἀγαπημένα μου ἀσημί ἀθλητικά παπούτσια Nike Air Max.

03. Oil free ἀντηλιακό προσώπου Avène μέ δείκτη προστασίας ἄνω τοῦ 20 καί Liposan Classic γιά τά χεῖλη.

04. Discman καί ψηφιακό ραδιοφωνάκι γιά νά ἐνημερώνομαι.

05. Ἄπειρα CD — κυρίως τό «Amnesiac» τῶν Radiohead, τό «Parachutes» τῶν Coldplay, ἐπιλογές ἀπό Travis, Steeophonics, Muse καί ὅτιδήποτε ἄλλο σέ βρετανικό ρόκ.

06. Φλάτ minimal πέδιλα γιά τό βράδυ καί funky κοκαλάκια γιά τά μαλλιά.

07. Ἄρωμα «Angel» τοῦ Τιερί Μυγκλέρ, γιατί μέ φτιάχνει ἡ μυρωδιά του.
08. Long last lipstick τῆς Clinique, σέ ἀπόχρωση Blushing Nude.
09. Τό κινητό (τό ὁποῖο θά εἶναι συνήθως κλειστό) καί τόν φορτιστή μου.
10. Τήν τεράστια ταχυδρομική Diesel τσάντα μου πού τά χωράει ὅλα.

(καί γιά τήν ἀντιγραφή Μ.Κ.)

Σέρβοι, στόν ἴσκιό μιᾶς ἀποφράδας ἡμέρας

Οἱ Σέρβοι ζοῦν στόν ἴσκιό τῆς ἀποφράδας ἡμέρας 28 Ἰουνίου. Στό πέραςμα τῶν αἰώνων αὐτή τήν ἡμερομηνία δέχτηκαν τά τραγικότερα πλήγματα τῆς ἱστορίας τους. Οἱ Σέρβοι, ὄχι ἡ Γιουγκοσλαβία, πού δέν ὑπάρχει πιά, οὔτε κἀν ἡ Σερβία πού κανεῖς δέν ξέρει πόση καί ποιὰ θά εἶναι στό ἄμεσο μέλλον, γιατί ἀκόμη καί τό κράτος Σερβία κατάντησε μιά ἀπιθανότητα, ἕνα στοίχημα.

Οἱ Σέρβοι ὥστόσο ὑπάρχουν, εἶναι τό μόνο βέβαιο σ' αὐτόν τόν ἀβέβαιο τόπο. Ἄς θυμηθοῦμε: στίς 28 Ἰουνίου τοῦ 1389, μετά τή μάχη τοῦ Κοσσυφοπεδίου οἱ Σέρβοι ὑποδουλώθηκαν στούς Τούρκους, γιά αἰῶνες, ὅπως κι ὅλοι οἱ ἄλλοι Βαλκάνιοι. Στίς 28 Ἰουνίου 1914 δολοφονήθηκε στό Σαράγεβο ὁ αὐστριακός ἀρχιδούκας Φερδινάνδος, κι ἔτσι ἄρχισε ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Ἄν μετά ἀπό ἐκεῖνον τόν φοβερό πόλεμο προέκυψε τό «Βασίλειο τῶν Κροατῶν, τῶν Σέρβων, Μαυροβουνίων καί Σλοβένων», πού τό 1929 ὀνομάστηκε Γιουγκοσλαβία καί τό 1945 Ὁμοσπονδιακή Σοσιαλιστική Δημοκρατία τῆς Γιουγκοσλαβίας, τό ἀποτέλεσμα δέν στάθηκε βιώσιμο. Τό ἴσκιωσαν τά παλιά φαντάσματα; Στίς 28 Ἰουνίου 1989 ὁ Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, στό Κόσοβο Πόλιε, μπροστά σέ ἕνα ἑκατομμύριο διαδηλωτές Σέρβους, μέ πρώτη τήν ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας, ἔβαλε τέλος στήν τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία, ἕνα πρωτότυπο καί δυναμικό πείραμα πού θέλησε καί προσπάθησε νά θέσει τέλος στούς ἄγριους ἐθνικισμούς. Ἔτσι πυροδοτήθηκαν οἱ Γιουγκοσλαβικοί πόλεμοι —Σλοβενία, Κροατία, Βοσνία, Κόσοβο, τώρα ΠΓΔΜ—, πόλεμοι πού διέλυσαν τή Γιουγκοσλαβία καί ἔστησαν στόν τοῖχο

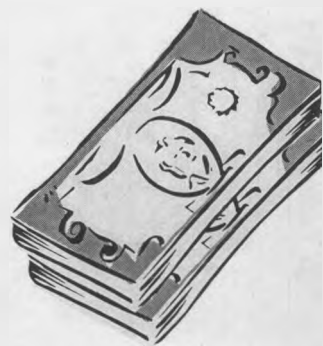

τή Σερβία. Τήν 28η Ἰουνίου 2001 διάλεξε ἡ σέρβικη κυβέρνηση νά παραδώσει στό Διεθνές Δικαστήριο τῆς Χάγης τόν Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς νά δικαστεῖ ὡς ἐγκληματίας πολέμου.

Εἶναι ἀπολύτως βέβαιο ὅτι τό «ὄραμα» τῆς Μεγάλης Σερβίας τοῦ Μιλόσεβιτς καί τῶν ἄλλων ἐθνικιστῶν, σέ συνάρτηση μέ τά ἄλλα ὁμοειδή «ὄραματα» τῆς Μ. Κροατίας, τῆς Μ. Βοσνίας, ματοκύλισαν τή Γιουγκοσλαβία. Ἄλλά γιά ἐτοῦτο τόν τραγικό ἀπολογισμό τοῦ ἀστυνομικοῦ καθεστῶτος Μιλόσεβιτς μόνον οἱ ἴδιοι οἱ Σέρβοι εἶναι ἀρμόδιοι: οἱ ἴδιοι εἶναι ἀρμόδιοι νά καταλογίσουν τίς τεράστιες εὐθύνες στούς πρωταγωνιστές τῆς τραγωδίας, ἀκριβῶς ὅπως ἦταν ὁ ἴδιος ὁ σερβικός λαός πού ἔριξε τόν Μιλόσεβιτς καί ὄχι ἡ νατοϊκή ἐπίδρομη. Οὔτε τό NATO οὔτε τό Διεθνές Δικαστήριο τῆς Χάγης, οὔτε ἡ Ε.Ε. ἔχουν τήν παραμικρή νομιμοποίηση νά ἀποφασίζουν γιά τό μέλλον τῆς Σερβίας, φύλακες, δῆθεν αὐτοί, τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Τά εἶχαν ποδοπατήσει στόν πόλεμο τοῦ Κόλπου, στόν πόλεμο τοῦ Κόσοβο ρίχνοντας χιλιάδες πυραύλους στό σῶμα τῆς Γιουγκοσλαβίας καί ἐνισχύοντας τούς Οὐτσεκάδες. Καμιά λεπτεπίλεπτη φιλοσοφικο-ανθρωπιστική φλυαρία δέν μπορεῖ νά καλύψει αὐτή τή βαναυσότητα τῆς «Νέας Τάξης». Τήν ἐποχή τῆς Pax Americana, ἡ μόνη ἀρχή τοῦ Διεθνoῦς Δικαίου εἶναι ἡ δύναμη καί ὁ κυνισμός τοῦ ἰσχυροτέρου, αὐτός ὁ κυνισμός πού ὑποσχέθηκε «μιά χούφτα δολάρια» γιά νά παραδώσουν οἱ Σέρβοι τόν Μιλόσεβιτς. Πράγματι οἱ διεθνεῖς «δωρητές» πρόσφεραν 1,2 δισ. δολάρια γιά τήν ἀνόρθωση τῆς κατεστραμμένης Σερβίας, τή στιγμή πού οἱ βόμβες τους, στόν πόλεμο τοῦ Κόσοβο, ἐκτός ἀπό τίς ἀνθρώπινες ζωές, τούς πρόσφυγες καί τό ἀπεμπλουτισμένο οὐράνιο προκάλεσαν ὑλικές ζημιές πού ὑπολογίζονται ἀπό 5 ἕως 30 δισεκατ. δολάρια.

Τά ἄλλα «δῶρα» πού προσφέρει ἡ Pax Americana εἶναι ἐξίσου δόλια καί καταστροφικά: ἐνδυνάμωση τοῦ Οὐτσεκά στό Κόσοβο, ἐνίσχυση τῶν Ἀλβανῶν ἐθνικιστῶν στή Μακεδονία, κίνδυνος γενικευμένου ἐμφυλίου στή μικρή αὐτή χώρα, ἐξώθηση τοῦ Μαυροβουνίου σέ ἀπόσχιση —ἄλλος ἐμφύλιος ἐν ὄψει—, ἐνδεχόμενο ἀπόσχισης τῶν μουσουλμάνων στό Σατζάκ (Ν. Σερβία) καί τῶν Οὔγγρων στή Βοϊβοντίνα, ἀποκλεισμός τῆς Σερβίας ἀπό τή θάλασσα, περιορισμός της στό παλαιό πασαλίκι τοῦ Βελιγραδίου, ταπείνωση ἐνός μεγάλου βαλκανικοῦ λαοῦ, πού εἶχε τό θράσος ν' ἀντισταθεῖ μέ ἐπιτυχία στούς Γερμανούς, νά διεκδικήσει τήν ἀνεξαρτησία του ἀπό τή σταλινική Σοβιετική Ἑνωση.

Κι ἐδῶ θρῖσκεται τό μέγα πρόβλημα: ἡ ταπείνωση τοῦ σερβικοῦ λαοῦ (μιά ταπείνωση πού ἐξαγνίζει, ὡς μάρτυρα, τόν Μιλόσεβιτς: οἱ φύλακες τῶν

ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τό κατάφεραν κι αὐτό). Ποῦ θά ὀδηγήσει αὐτή ἡ ταπείνωση; Στήν ἀναβίωση τοῦ πιό ἄγριου ἐθνικισμοῦ, σέ γλοιώδη ὑποταγή ὅπως ἐξωθεῖ ὁ ἀμερικανόφιλος Ζόραν Τζίντζιτς, σέ φαινόμενα ἀ λά Πούτιν στή Ρωσία, σέ νέους πολέμους στά Βαλκάνια; Εἴμαστε ἀκόμη στήν ἀρχή...

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἵπάρχουν καί οἱ Μπαχάμες

Ἄν τίς δυτικές ἀκτές τοῦ Σαρωνικοῦ, ἀπ' τόν Πειραιά καί πέρα τίς ἔφαγε ἡ βαριά βιομηχανία, ἂν τή φαληρική ἀκτὴ τὴν ἀχρήστευσε τό μπάζωμα, ὡστόσο ἀπ' τό φαληρικό Δέλτα ὡς τό Σούνιο, ὁ Σαρωνικός μέχρι τώρα ἄντεξε. Χοντρικῶς. Παρά τὰ ξενοδοχεῖα, τίς βίλλες, τὰ μπαγκαλόους, τούς νέους οἰκισμούς πού ἀναρριχήθηκαν ἀπ' τὴ θάλασσα ὡς τίς ὑπώρειες τοῦ Ἵμηττοῦ, παρά τίς μαρίνες, τὰ ἱστιοφόρα καί τὰ ταχύπλοα, ἐνάντια στόν τεράστιο ἀνθρώπινο φόρτο πού δέχονται οἱ πλάζ καί τὰ βραχύδη μικρολίμνανά του, ἐνάντια στό νεοπλουτισμό καί κοσμοπολιτικό στύλ, ὁ Σαρωνικός ἦταν τόσο ὁμορφος πού δέν μπόρεσε νά τόν γονατίσει ἡ ἀσχήμια τῶν ἔργων τῶν σύγχρονων ἀνθρώπων. Κι ἂν τούς δύο τρεῖς μῆνες τοῦ καλοκαιριοῦ στεναῖζει κι αὐτός κάτω ἀπό τὴν ἀνθρώπινη πλημμυρίδα, ὡστόσο μέ φθινοπωρινό, χειμωιάτικο κι ἀνοιξιότικο καιρό ὁ Σαρωνικός εἶναι φιλικός, ἀνάσα ζωῆς καί ὁμορφιάς. Ἐπιπλέον μέ τὰ ἔργα βιολογικοῦ καθαρισμοῦ τὰ νερά του καθάρισαν, ἔφυγε ἡ λίγδα, γύρισαν τὰ ψάρια, μπορεῖς νά κολυμπήσεις παντοῦ χωρὶς κίνδυνο κι ἀηδία, σάν νά βρίσκεσαι στήν Ἀστυπάλαια, ἢ περίπου.

Ἦσπου, ἀπ' ἄκρον σ' ἄκρον ἔγινε πλέον ἐμπόρευμα. Ὅτι ὡς τώρα δέν εἶχε κατακτήσει ὁ ἄρχων ιδιώτης, παραδόθηκε ὀλοσχερῶς στήν ιδιωτικὴ πρωτοβουλία, στή λαίμαργη ιδιωτικὴ ἀσυδοσία. Ἀπ' ἄκρον σ' ἄκρον πλέον μαρίνες, ξενοδοχειακά συγκροτήματα, χῶροι ἀθλοπαιδιῶν, συνεδριακά κέντρα, εἰδικές πλάζ, καί παντοῦ μαντρώματα. Θά εἶναι ἀδύνατο πλέον νά κατέβεις στήν ἀκροθαλασσιὰ ἢ νά κουρνιαῖς σέ κανένα βραχάκι. Ἀπό κοινὸ καί κοινόχρηστο δημόσιο ἀγαθὸ γιὰ ὅλους τούς κατοίκους τοῦ Λεκανοπεδίου ὁ Σαρωνικός μεταβάλλεται σέ ιδιωτικὸ χῶρο, γιὰ λίγους, πλούσιους καί κοσμοπολίτες. Τό Λεκανοπέδιο ἀποκόπτεται ἀπὸ τὴ θάλασσά του. Καί οἱ κάτοικοί του; Μά ὑπάρχουν καί οἱ Μπαχάμες.

Βαρβάρα Δεσποινιάδου

ΠΑΣΟΚ: ΕΜΠΡΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

του Άγγελου Ήλεφάντη

Οκ. Σημίτης ἀνήγγειλε αἰφνιδιαστικά πρόωση διεξαγωγή τοῦ συνεδρίου τοῦ ΠΑΣΟΚ γιά τόν προσεχή Ὀκτώβριο. Δικαίωμά του, εἶναι ἐσωτερική ὑπόθεση τοῦ ΠΑΣΟΚ, πολύ περισσότερο πού τήν σχετική ἀπόφαση ἀποδέχτηκε ὁμόφωνα τό Ἐκτελεστικό. Πολλοί μίλησαν γιά ἐκδίασμό τοῦ Σημίτη πρὸς τὰ ἀμφισβητοῦντα στελέχη τοῦ κόμματός του, γιά προσπάθεια ἐντυπωσιασμοῦ τῆς κοινῆς γνώμης, γιά προσπάθεια διάσωσης τοῦ καταρρέοντος κυβερνητικοῦ σκάφους, δεδομένου ὅτι οἱ δημοσκοπήσεις φέρουν τό ΠΑΣΟΚ σαφῶς πίσω ἀπό τήν Ν.Δ. καί τή δημοτικότητα τοῦ πρωθυπουργοῦ κάτω ἀπό ἐκείνη τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ν.Δ. Πιθανόν, πολλές ἀπ' αὐτές τίς ἐκτιμήσεις νά ἰσχύουν καί αἴγουρα οἱ κινήσεις ἀμυνας ἢ ἀντεπίθεσης τοῦ πρωθυπουργοῦ δέν εἶναι χωρίς σημασία γιά τὰ πολιτικά πράγματα τοῦ τόπου. Καλό εἶναι νά τὰ ψάχνουμε καί νά ψαχνόμαστε.

Μαζί μέ τίς δημοσκοπήσεις, πού φέρνουν τό ΠΑΣΟΚ νά ἀποχαιρετᾶ μετ' οὐ πολύ τήν ἐξουσία, ἐνδιαφέρον ἔχει καί μιά ἄλλη πιά πρόσφατη (δημοσκόπηση V-PRC - Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία 1-7-2001): ὅτι δηλαδή τό 75% τῶν ἐρωτηθέντων τάσσεται ὑπέρ τῆς ἀλλαγῆς πολιτικῆς ἀπό τόν κ. Σημίτη. Ἄν τή γνώμη αὐτή τή συσχετίσουμε μέ μιά ἄλλη ἐπισημότητα δημοσκόπηση, διά τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας αὐτή πού εἶναι καί ἡ ἐγκυρότερη, δηλαδή τό φρόνημα πού διατρέψαν ἑκατοντάδες χιλιάδες πολίτες στίς γιγαντιαίες διαδηλώσεις γιά τό ἀσφαλιστικό σέ ὅλη τή χώρα, διαδηλώσεις πού ἐστρέφοντο σαφέστατα κατά τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς, τότε τὰ συμπεράσματα πού μποροῦμε νά συναγάγουμε εἶναι ἐπίσης σαφέστατα.

Τό ΠΑΣΟΚ ἔχει χάσει τήν πλειοψηφία τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, ὀριακή ἄλλωστε, πού ἕνα χρόνο πρῖν τό εἶχε φέρεי στήν ἐξουσία. Ὑπάρχει μιά μετατόπιση πρὸς τή Ν.Δ.: καί λαϊκῶν στρωμάτων, τὰ ὅποια ἡ ἐκσυγχρονιστική πολιτική τοῦ κ. Σημίτη ἀντιμετώπισε μέ κοινωνική σκληρότητα καί μεσοστρωμάτων –τὰ ὅποια συνήθως ἐκλέγουν πρωθυπουργό καί κυβέρνηση– πού ἕνα σημαντικό μέρος τους αἰσθάνεται ὅτι βρῖσκεται σέ ἀνασφάλεια καί ἐκτός τοῦ νυμφῶνος τόν ὁποῖο ὑπόσχονται οἱ Ὀλυμπιακοί, τὰ μεγάλα ἔργα καί ὁ πακτω-

λός τοῦ Γ' Κοινοτικοῦ Προγράμματος. Μπορεῖ κανεῖς, ὅπως πολλοί τό πράττουν, νά προσθέσει τή «φυσιολογική» φθορά τῆς ἐξουσίας, ἀκόμα καί λόγους ψυχολογικούς γιατί, λένε πολλοί, «βαρέθηκαν νά τούς βλέπουν». Τό κύριο ὅμως εἶναι ὅτι οἱ κοινωνικοί λόγοι εἶναι αὐτοί πού καθορίζουν τίς πολιτικές συμπεριφορές. Κι αὐτό ἐξάγεται ὄχι ἀπό κάποια διάθεση συμφωνίας μέ τήν κοινωνιολογική ὀρθοδοξία ἀλλά ἀπό τὰ ἀπτά καί ἀναντίλεκτα σημάδια τῶν καιρῶν.

Βέβαια τό ΠΑΣΟΚ χάνει ἀλλά δέν καταρρέει, διατηρεῖ τήν πιστή σ' αὐτό ἐκλογική του βάση. Κόμμα ἐξουσίας τόσα χρόνια, κόμμα μέ ἰσχυρές συνδέσεις μέ ὅλα τὰ κοινωνικά στρώματα, τήν ἱστορία τους καί τή σημερινή του πραγματικότητα, δέν ὑπάρχει περίπτωση μέσα σέ λίγους μῆνες νά γνωρίσει κατάρρευση, σάν ἐκείνη, γιά παράδειγμα, πού ἐξαφάνισε τήν Ε.Κ. μεταξὺ 1977 καί 1981.

Τό πραγματικό πρόβλημα γιά τό ἄμεσο μέλλον βρῖσκεται ἄλλοῦ. Πόση θά εἶναι ἡ ὑποχώρηση τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἂν εἶναι ἄμεσα ἀντιστρέψιμη, ἂν ὁ κ. Σημίτης ἔχει τὰ πολιτικά ἐργαλεῖα στή διάθεσή του νά ἀντιμετωπίσει τήν κατάσταση. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ πρωθυπουργός χρησιμοποιεῖ τή συνεδριακή διαδικασία, ἀπό τήν ὅποια πιστεύει ὅτι θά βγεῖ ἐνισχυμένος, γιά νά πετύχει τή διεύρυνση τῆς ἐκλογικῆς του βάσης. Δέν δίνει τή μάχη ὅμως κατ' εὐθείαν στό κοινωνικό ἐπίπεδο ἀλλά στό κομματικό. Καί τοῦτο διότι οὔτε θέλει οὔτε πιά μπορεῖ ν' ἀλλάξει πολιτική. Ἄν τό ἔπραττε θά ἔχανε κι ἐκείνους πού προσδοκοῦν σ' αὐτή τήν πολιτική καί θά ὁμολογοῦσε ὅτι ὡς τώρα βρισκόταν σέ λάθος δρόμο. Ἄν καταφέρει στό συνέδριο νά «πείσει» τό κόμμα του ἀφ' ἐνός γιά τήν ὀρθότητα τῆς πολιτικῆς του, ἀφ' ἐτέρου γιά τό ἀναντικατάστατο τῆς ἀρχηγίας του θά μπορέσει, ἴσως, νά περιορίσει τίς ἀπώλειες.

Ἔτσι, τό διακύβευμα τοῦ συνεδρίου, πού θά πιστοποιηθεῖ ἀπό τὰ πράγματα, εἶναι ποιός, ποιά ἡγετική ὁμάδα, κυρίως μέ ποιά πολιτική καί μέ ποιές προϋποθέσεις συσχετισμοῦ δύναμης ὡς πρὸς τή Ν.Δ. θά διαχειρισθεῖ τήν ἐπερχόμενη ἐκλογική ἡττα, ἐπομένως ποιός καί μέ ποιούς ὅρους θά εἶναι ἡ μελλοντική ἀντιπολίτευση. Οἱ προοπτικές τοῦ συνεδρίου ἐγγράφονται

σέ ορίζοντα πενταετίας. Διότι είναι η ποιότητα της αντιπολίτευσης που κάνει ένα κόμμα να επανέλθει στην εξουσία, πολύ περισσότερο που η Ν.Δ. ούτε θέλει ούτε μπορεί να προβάλει άλλη πολιτική. Τά ίδια με τό ΠΑΣΟΚ θά πει για τούς 'Ολυμπιακούς, τό ασφαλιστικό, τήν απορρύθμιση και ελαστικοποίηση τής εργασίας, τά μεγάλα έργα, τόν τρομονόμο, τήν εκπαίδευση. Τό ΠΑΣΟΚ στήν αντιπολίτευση επιστρατεύοντας όση λαϊκιστική δεινότητα έχει -και έχει μπόλικη- θά αποκαλύπτει, θά ξεσκεπάξει τή δημαγωγία τής Ν.Δ., όπως πράττει αυτή τώρα ενάντια στό κυβερνητικό κόμμα. Έτσι ό φαῦλος κύκλος συνεχίζεται: ανά δεκαετία ή πενταετία από τό ΠΑΣΟΚ στή Ν.Δ., από τή Ν.Δ. στό ΠΑΣΟΚ και τοῦμπαλιν.

Και τοῦμπαλιν καθόσον ζοῦμε σέ πολιτικό σύστημα τοῦ «ἀποκλειόμενου τρίτου». Διότι τρίτος δέν είναι ούτε ό Σαμαράς ούτε ό Τσοβόλας ούτε ό θορυβοποιός 'Αδραμόπουλος. Ό Τσοβόλας για παράδειγμα όχι μόνο δέν έπωφελεῖται από τήν ὑποχώρηση τοῦ ΠΑΣΟΚ αλλά χάνει ακόμη περισσότερο. Τό ίδιο και ό καγκελάριος Δήμαρχος 'Αθήνας. Τρίτος θά μπορούσε να είναι ή 'Αριστερά, ή ανανεωτική 'Αριστερά πιό συγκεκριμένα. Καί είναι ένδιαφέρον είναι ότι οι τελευταίες δημοσκοπήσεις τήν φέρνουν ελαφρώς δυναμωμένη, τάση πού, νομίζω, θά ενισχυθεῖ. Θά μπορέσει ή ανανεωτική 'Αριστερά να αποκολληθεῖ από τήν προσπάθεια δικαίωσης για τό παρελθόν; Ν' ανταποκριθεῖ ριζοσπαστικά στόν ὑπαρκτό λαϊκό ριζοσπαστισμό; Νά ἀντισταθεῖ στόν νεοφιλελευθερισμό και κυρίως στίς μεγάλες ἀδράνειες και ἀναχρονισμούς τής ελληνικής κοινωνίας, από τούς όποιους ό μεγαλύτερος και πιό καταστροφικός είναι ότι τά δύο μεγάλα κόμματα, ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., χωρίς καμιά μεγάλη ιδέα για τόν τόπο, συγκεντρώνουν πάνω από τό 85% τοῦ ελληνικοῦ ἐκλογικοῦ σώματος; Για να σπάσει αυτή ή ἀδράνεια, ό πραγματικός ἀναχρονισμός -κι όχι εκείνον που καταγγέλλουν οι ποικιλώνυμοι «έκσυγχρονιστές»- ή 'Αριστερά πρέπει να γίνει δυσάρεστη στα μικροαστικά βολέματα και τίς λαϊκιστικές εύκολίες. Νά ξαναγίνει, με τούς σύγχρονους όρους, σοσιαλιστική. Τότε δέν θα φαντάζει ως τό αδύναμο «ἀποκλειόμενο τρίτο» και θά καταργεί εκείνο τό «τοῦμπαλιν». Έκει δοκιμάζεται ή 'Αριστερά, όλοι μας.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

DENIS RICHARDS

Ιστορικός

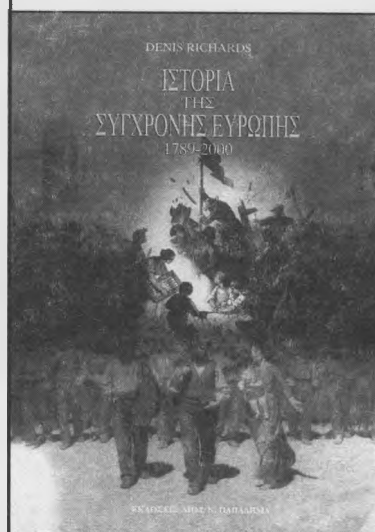
ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΗΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Από τη γαλλική επανάσταση
ως το τέλος του 20ου αιώνα

Με ειδικό Παράρτημα
για την Ελληνική Ιστορία

Μετάφραση
Φ. Κ. ΒΩΡΟΣ

Δεμένο
με 788 σελίδες, 71 εικόνες
εκτός κειμένου και 23 χάρτες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

ΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΗΘΟΣ ΤΟΥ «ΜΕΤΑΦΟΡΝΤΙΣΜΟΥ»¹

του Θανάση Ἀλεξίου

Ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς παραγωγῆς, πού ἔχει ταυτιστεῖ μέ τόν «μεταφορντισμό» καί τήν «εὐέλικτη» παραγωγή ἐπιβάλλει μιάν ἄλλη ἠθική τῆς ἐργασίας. Ἡ ἠθική αὐτή βασίζεται σέ μεγάλο βαθμό στόν ὑποκειμενικό παράγοντα τῆς ἐργασίας, δηλαδή στό ἄτομο καί τίς ἰκανότητές του, στοιχεῖα πού εἶχε ὑποβαθμίσει ὁ τεῖλορισμός. Ὅπως θά φανεῖ καί στήν ἀνάπτυξη τῆς προβληματικῆς ἡ νέα ἠθική τῆς ἐργασίας ξεκινᾷ ἀπό τήν ὑπόθεση πώς ἡ ἐργασία ἔχει ἐμπλουτιστεῖ καί ἀναβαθμιστεῖ καί πώς αὐτό ἀφορᾷ τήν ἐργασία ὄλων τῶν ἐργαζομένων. Καθώς μάλιστα στήν ὑπόθεση αὐτή τό ἄτομο καί ἡ προσωπικότητα του συνιστοῦν κεντρικό στοιχεῖο τοῦ πολυδύναμου καί πολυλειτουργικοῦ ἐργαζόμενου ἡ νέα ἐργασιακή ἠθική ἀξιώνει νά διαμορφώσει ἐπίσης μιάν ἄλλη σχέση τοῦ ἀτόμου μέ τήν ἐργασία πού θά βασίζεται ὅμως ὄχι σέ ἠθικό-θρησκευτικές ἀξίες ἀλλά σέ ἐγκόσμιες ἀξίες, σέ μεταῦλικές ἀξίες. Ὡστόσο γιά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ πού θά πρέπει νά ἰκανοποιήσει πρῶτα τίς ὑλικές του ἀνάγκες γιά νά ἔχει μεταῦλικές ἀξίες ἡ νέα ἐργασιακή ἠθική λειτουργεῖ ἰδεολογικά, ὑπαγορεύοντάς του συγκεκριμένες στάσεις καί συμπεριφορές.

Σύμφωνα μέ τόν Μάξ Βέμπερ ὁ ἄνθρωπος τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ἔχει μιᾶ ἐσωτερική σχέση μέ τήν ἐργασία γιά νά ἀποδείξει μέσω αὐτῆς τήν ἀφοσίωσή του στό θεό (προτεσταντική ἠθική), ὅπως τό ζητοῦσε ἐξάλλου ἡ ἴδια ἡ θρησκεία, ἀλλά καί γιά νά ἀναβαθμιστεῖ κοινωνικά καί νά αἰσθανθεῖ μέλος τῆς ἀναδυόμενης κοινωνίας, ἡ ὁποία βασίζόταν ἀποκλειστικά στήν ἐργασία. Βεβαίως οἱ μετατοπίσεις αὐτές σέ ἐπίπεδο ψυχισμοῦ καί κοινωνίας ἀποτελέσαν μέρος μιᾶς πολιτισμικῆς διαδικασίας, καθώς ἔπρεπε νά ἀναδιαμορφωθεῖ ὁ θυμικός κόσμος τοῦ προβιομηχανικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου πού εἶχε μιάν ἄλλη σχέση μέ τήν ἐργασία, τό χῶρο καί τό χρόνο.

Ἄν σήμερα μιλάμε γιά κρίση τῆς ἐργασίας, ἐννοοῦμε πιθανόν περισσότερο ὅτι ἡ ἐργασία ἔπαυσε πλέον νά θεωρεῖται ἠθική ὑποχρέωση καί ὄχι βέβαια πώς ὑπάρχουν ἄλλες δυνατότητες ἐπιβίωσης ἐκτός ἀπό τήν ἐργασία. Ἐτσι, λοιπόν, ἐνῶ σέ ἐπίπεδο κοινωνίας ἡ ἐργασία ἀνάλογα μέ τό κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο ἐπανα-

προδιορίζεται κανονιστικά, θεωρούμενη λιγότερο ἢ περισσότερο ἠθική ὑποχρέωση σέ ἐπίπεδο συστήματος ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ ὅπως καί πρῖν τήν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἐνταξη τοῦ ἀτόμου ἀποτελώντας τόν αὐτονόητο ὄρο γιά τήν ἐπιβίωσή του. Μὲ αὐτή τήν ἐννοια ἡ ὑποχώρηση τῆς ἐργασίας ὡς ἀνταξίας ἀφορᾷ ἀνασημασιοδοτήσεις στό κοινωνικό ἐπίπεδο, δηλαδή στό ἐπίπεδο τῶν ἀξιών καί τῶν ἀντιλήψεων ἀπέναντι στήν ἐργασία. Οἱ προσδιορισμοί γιά τήν ἐργασία πού προκύπτουν σ' αὐτό τό χῶρο, ὁ ὁποῖος εἶναι αὐτονόητα ἕνας χῶρος ἰδεολογικῆς ἀντιπαράθεσης καί ἀγῶνων γιά ἡγεμονία, νομιμοποιοῦν πολιτικές πού ἐπηρεάζουν κρίσιμα ζητήματα πού ἀφοροῦν καί τήν ἐργασία (ἐρ-

1. Ἀνακοίνωση στό συνέδριο: «Κοινωνικές ἐξελίξεις στήν Ἑλλάδα καί στή σύγχρονη Εὐρώπη» πού διοργάνωσε τό ΕΚΚΕ καί ὁ Σύλλογος Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων στό Πάντειο Πανεπιστήμιο 24/27-5-2001.

γασιακές σχέσεις, εκπαιδευτικό σύστημα, πολιτικές ά-
 πασχόλησης κλπ.).

Εφόσον οι άνθρωποι πρέπει να εργάζονται και σή-
 μερα για να επιβιώσουν, ή συζήτηση για τό «τέλος της
 εργασίας» παραμένει μάλλον μιά φιλολογική συζήτηση.
 Όσοσο για να λειτουργήσει ή εργασία κανονιστικά
 και να διαμορφώσει θετικές συμπεριφορές και στάσεις,
 προϋποθέτει ότι οι εργαζόμενοι θά επιβεβαιώνονται
 και θά αυτοαναγνωρίζονται στην εργασία τους ως ήθι-
 κά δρώντα πρόσωπα. Από τήν άλλη, για να ταυτι-
 στούν οι εργαζόμενοι με τήν εργασία σημαίνει ότι αυ-
 τή θά πρέπει να έχει εμπλουτιστεί και αναβαθμιστεί,
 να περιοριστεί δηλαδή ό άλλοτριωτικός της χαρακτή-
 ρας.

Βεβαίως οι διαδικασίες έξορθολογισμού του τεϊλορι-
 σμού αλλά και του «μεταφορντισμού», ό οποίος θά
 πρέπει να έννοηθεί περισσότερο ως «ύπερφορντισμός»
 με τήν έννοια ότι ένσωματώνει στην εργασιακή διαδι-
 κασία δεξιότητες και ικανότητες των εργαζομένων πού
 ό αυστηρός καταμερισμός εργασίας του τεϊλορισμού εί-
 χε άπωθήσει και άποκλείσει, καταλήγουν μάλλον στην
 έξαφάνιση του ανθρώπινου παράγοντα, έπομένως και
 του ήθικου του περιεχομένου από τήν άμεση βιομηχα-
 νική παραγωγή. Στο βαθμό πού αντικειμενοποιείται ή
 εργασιακή διαδικασία και έλαχιστοποιείται ή επίδρα-
 ση του ανθρώπινου παράγοντα εκλείπουν και οι χώροι
 άυτονομίας όπου θά μπορούσε να έμφανιστεί μιά ήθι-
 κή στάση άπέναντι στην εργασία. Από τήν άλλη ή
 έμβάθυνση του καταμερισμού εργασίας με τήν άποει-
 δίκευση πού έπιφέρει σέ επίπεδο εργασιακής διαδικα-
 σίας μπορεί να έρμηνευτεί και σάν «άποεπαγγελματο-
 ποίηση» της εργασίας με τήν έννοια πώς χάνεται ό λό-
 γος ύπαρξης ύποκειμενικής πλευράς του επαγγέλμα-
 τος, δηλαδή ή δέσμη ύποχρεώσεων και αξιώσεων πού
 συνδέεται με μιά συγκεκριμένη εργασιακή λειτουργία,
 της περηφάνιας και της κοινωνικής άναγνώρισης του
 παραγωγού.²

Παρόλο πού ή αντικειμενοποίηση της παραγωγικής
 διαδικασίας όδηγησε στην άποεπαγγελματοποίηση, ή
 οποία μπορεί να έννοηθεί και ως εκκοσμίκευση της
 εργασίας καθόσον αυτή άπελευθερώνεται από ήθικές
 δεσμεύσεις, από τή δεκαετία του '70 και μετά παρα-
 τηρείται μιά άλλαγή των κανονιστικών και αξιακών
 προσανατολισμών, ή οποία διαμορφώνει μιά άλλη σχέ-
 ση με τήν εργασία και πηγάζει από πραγματιστικές-
 κοινοτιστικές άντιλήψεις. Σέ μεγάλο βαθμό ή άλλαγή
 αυτή άντανακλούσε άνακατατάξεις σέ επίπεδο παρα-
 γωγικής και εργασιακής διαδικασίας (άύξηση του κό-
 στους εργασίας, εύελικτες μορφές παραγωγής κλπ.) ή
 άνακατατάξεις στο επίπεδο του πολιτιστικού έποικο-
 δομήματος καθώς αυτό μετά τήν κοινωνική διαμαρτυ-
 ρία της δεκαετίας του '60 φαίνεται να άποκτᾶ μιά δι-
 κή του δυναμική άναθεωρώντας ισχύουσες άντιλήψεις
 για τή ζωή, τήν εργασία, τήν οικογένεια κλπ. Κυρίως
 όμως μιά γενικευμένη δυσφορία για τήν εργασία, τίς
 συνθήκες και τό περιεχόμενό της ύπέσκαλπε τήν αντι-

προσωπευτικότητα της εργασίας ως ήθικης (αυτ)αξίας
 ένῶ ή έκπτωση από τήν εργασία (άνεργία κλπ.) άμφι-
 σθητούσε έμπρακτα τήν ένσωματωτική δυνατότητα της
 εργασίας όπως συνέβαινε τίς προηγούμενες δεκαετίες
 μετά τόν πόλεμο.

Χαρακτηριστικό για τήν άλλαγή του εργασιακού
 ήθους είναι ή επανεκτίμηση της εργασίας και του
 επαγγέλματος και ή στροφή προς μεταύλικές αξίες, οι
 όποιες σύμφωνα με τήν νέα άντίληψη θά πρέπει να
 διέπουν πλέον τό εργασιακό και επαγγελματικό περι-
 βάλλον. Στην ύλικότητα της εργασίας, με τήν έννοια
 ότι τά άτομα προσανατολίζονται σέ αξίες πού έχουν
 να άκάνουν με τήν ασφάλεια, τήν εκπλήρωση ύποχρεώ-
 σεων, τό εισόδημα, τήν σταδιοδρομία κλπ. προσβλέ-
 πουν και εφόσον δεχτούμε σάν έγκυρη τήν κατηγοριο-
 ποίηση του Ρ. Ίνγκελχαρντ (R. Inghelhardt) στρώματα
 του πληθυσμού, τά όποια εκτίθενται στίς συνέπειες της
 εκσυγχρονιστικής διαδικασίας. Άντίθετα στρώματα
 του πληθυσμού πού προσβλέπουν σέ μιά σύζευξη της
 εργασίας και του επαγγέλματος με τήν προσωπική
 τους ζωή προβάλλουν ως κύριες αξίες, συνυφασμένες
 με τήν εργασία, τήν άυτονομία, τήν άτομικότητα, τήν
 συμμετοχή και τήν άπόλαυση του έλεύθερου χρόνου.
 Στην εργασία άναζητούνται πλέον στοιχεία τά όποια
 μέχρι πρότινος άνήκαν ή μπορούσαν να ίκανοποιηθούν
 στην ιδιωτική σφαίρα.³

Βεβαίως σέ συνθήκες κυριαρχίας της άγοράς, ή ό-
 ποία ως γνωστόν άναγνωρίζει μόνο άτομικές έπίδό-
 σεις, ή άυτοπραγμάτωση και ή άυτονομία του άτόμου
 δύνανται να έννοηθούν, όπως συμβαίνει έν μέρει στον
 κομμουνιστικό και στον «τρίτο δρόμο» και ως προ-
 στασία του ένός από τίς αξιώσεις της πλειοψηφίας.
 Σύμφωνα με αυτές τίς άντιλήψεις τό (κεύθαιανό) κρά-
 τος ως θεσμισμένη μορφή των ίσορροπιών και των
 άντιθέσεων στην κοινωνία (civil society) θά πρέπει να
 άποσυρθεί αφήνοντας τό πεδίο έλεύθερο στα άτομα να
 άναπτύξουν τίς δημιουργικές τους ικανότητες μετατρέ-
 ποντας τους άλλους σέ μέσον για τήν έπίτευξη των
 σκοπών τους.⁴ Οι αξίες του τρίτου δρόμου: «έλευθερία
 ως άυτονομία», όπως και «κανένα δικαίωμα χωρίς
 ύποχρεώσεις» πού σέ επίπεδο ουσίας πολύ λίγο άπο-
 κλίνουν από τήν άρχή της Νέας Δεξιάς για «άυτονο-
 μία της κοινωνίας των πολιτών» και κλείνουν τό μά-
 τι σέ σοσιαλδαρδινιστικές θεωρήσεις του κοινωνικού
 προβλήματος, είναι μάλλον άπίθανο να μπορούσαν να
 συγκρατήσουν τόν φονταμενταλισμό της άγοράς και

2. Offe C., *Κοινωνία της εργασίας*, Άθήνα 1993, σ. 227.

3. Inghelhardt R., *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton 1977, σ. 995 και Bollte K.-M., *Wertewandel, Lebensfüh-
 rung, Arbeitswelt*, München 1993.

4. Macintyre, A., «Marx' "Thesen über Feuerbach"-ein Weg, der nicht beschritten wurde», *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 4, 1996, σ. 543.

νά προστατεύσουν τό αδύνατο άτομο, πόσο μάλλον όταν ό συγγραφέας του έγγραφει στά άρνητικά τής κλασικής Σοσιαλδημοκρατίας τήν κατίσχυση του κράτους έναντι τής κοινωνίας των πολιτών.⁵

Ώστόσο, αυτή ή άλλαγή στό εργασιακό ήθος δέν μπορεί νά εξηγηθεί μόνο μέ κοινωνικό-ψυχολογικούς όρους, όπως συμβαίνει στον Ίνγκελχαρντ. Έν μέρει τό νέο ήθος διαμορφώθηκε από τήν άμφισβήτηση των κυρίαρχων άρχων τής μεσαιας άστικής τάξης, οι όποιες μέ άστικούς όρους σήμαιναν αναβολή τής ικανοποίησης, ψυχολογικές άνασχέσεις και όρθολογικούς και τεχνοκρατικούς τρόπους σκέψης.⁶ Σ' ένα βαθμό ή άλλαγή του εργασιακού ήθους επιβλήθηκε από τά νέα εργασιακά καθήκοντα, στά όποια ή εργασία έπρεπε νά ανταποκριθεί στό περιβάλλον τής «μεταβιομηχανικής κοινωνίας». Ο νέος τύπος εργατικής δύναμης διαφοροποιείται άπέναντι στον αντίστοιχο τύπο του πειθαρχημένου τεϊλορικού τρόπου εργασίας που προσανατολίζεται πρωτίστως στην ικανοποίηση πραγματιστικών (ύλικών) άναγκών, στό ότι αυτός —σύμφωνα μέ τή θέση του «μεταφορντισμού»— θά έπρεπε νά άναπτύξει γνωστικές και συγκινησιακές ικανότητες που ανταποκρίνονται στην πολυδύναμη εργασιακή διαδικασία. Η νέα ήθική τής εργασίας θά ήθελε νά περιγράψει τόν πολυλειτουργικό εργαζόμενο μέ τίσ μεταύλικές άνάγκες του που προκύπτουν από τήν διαφοροποίηση και τήν έξατομίκευση τής κατανάλωσης.⁷

Βεβαίως είναι ένα ζήτημα κατά πόσον ή «εύελικτη παραγωγή» άποτελεί τό κεντρικό στοιχείο πλέον τής παραγωγικής διαδικασίας που έχει αντικαταστήσει τήν παραγωγή μαζικής κλίμακας ή κατά πόσον αυτή ή εύελικτια που προβάλλεται από τόν λόγο του «μεταφορντισμού», δέν άποσκοπεί πρωτίστως στην εύελικτια τής εργασιακής διαδικασίας και των εργασιακών σχέσεων, άναγκάιας συνθήκης για νά άποδεσμευτεί ζωντανή εργατική δύναμη και νά άντισταθμιστεί μ' αυτόν τόν τρόπο ή πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους του κεφαλαίου. Και αυτό γιατί ή ύπεραξία άποσπάται από τήν ανθρώπινη εργασία και όχι από τίσ μηχανές και τά άυτοματοποιημένα συστήματα.

Τυπικά ή νέα εργασιακή ήθική άπομακρύνεται από τήν ήθική του καπιταλισμού, καθώς ό εύδαιμονιστικός καταναλωτισμός άντιστρατεύεται προφανώς τόν άσκητισμό και τήν εγκράτεια που σύμφωνα μέ τόν Μ. Βέμπερ χαρακτηρίζει τήν προτεσταντική ήθική. Η θέση του Μ. Βέμπερ για τήν άναστολή τής ικανοποίησης των άναγκών άναφέρεται στή διαμόρφωση μιάς έπενδυτικής συνείδησης, προϋπόθεση για τόν σχηματισμό κεφαλαίου. Έχοντας αυτός ύπόψη του τόν όρμέφυτο καταναλωτισμό των εύγενών, παραγνώρισε πιθανόν, όπως ισχυρίζεται ό Μ. Βέμπερ, τή σημασία τής κατανάλωσης ως κινητήριας δύναμης του καπιταλισμού.⁸

Αν ό Μ. Βέμπερ περιέγραφε ιδεοτυπικά τίσ ιδιότητες που έπρεπε νά διέπουν χαρακτηρισολογικά τόν άστό, αυτές οι ιδιότητες, όπως άπορρέουν από μιά δη-

μώδη άντίληψη και έγγράφονται στον «μεταφορντισμό», περιγράφουν σήμερα τόν ιδεότυπο του νέου εργαζομένου. Αυτός σ' άντίθεση μέ τόν προλετάριο μισθωτό εργάτη τής πρώιμης έκβιομηχάνισης και τόν ειδικευμένο εργάτη του φορντισμού μέ τή σταθερή άπασχόληση μετατρέπεται σε συνθήκες μεταμισθωτής εργασίας και έλαστικοποίησης τής εργασίας σε έπιχειρηματία που διαχειρίζεται τήν εργατική του δύναμη και φροντίζει για τή διατήρηση τής ανταγωνιστικότητας τής.⁹ Από τήν άλλη ή αύξηση τής «μή σταθερής» άπασχόλησης (μερική, προσωρινή και άυτοαπασχόληση) σχεδόν σε όλες τίσ χώρες του ΟΟΣΑ μεταξύ των δεκαετιών του '80 και εκείνης τό '90 περιγράφει και τά στρώματα τής εργατικής τάξης που θά πρέπει νά έσωτερικεύσουν τή νέα εργασιακή ήθική: σχεδόν τό 50% των εργαζομένων τήν Ίαπωνία, σχεδόν τό 40% στην Ίταλία, περισσότερο από 40% στην Όλλανδία, τό 37% στην Μεγάλη Βρετανία και τό 30% στή Γαλλία και τή Γερμανία¹⁰ εργάζονται σε συνθήκες «μή σταθερής άπασχόλησης».

Αυτόν τό νέο τύπο εργαζομένου (ιδιοκτήτη τής εργατικής του δύναμης) έχει κατά νοϋ ό Α. Γκίντενς και αυτόν τόν εργαζόμενο, τόν όποιο αυτός ζητά από τό κράτος νά διαμορφώσει έχει πρωτίστως ως άποδέκτη ή νέα εργασιακή ήθική. Για τό σκοπό αυτό οι κρατικές πολιτικές σύμφωνα μέ τόν Α. Γκίντενς «άντί νά στηρίζονται σε άνευ όρων άποδοχές (...) θά πρέπει νά προσανατολίζονται στην ενθάρρυνση τής άποταμίευσης, τής χρήσης των εκπαιδευτικών πόρων και των άλλων εύκαιριών επένδυσης του άτόμου στίς προσωπικές του δυνατότητες»¹¹ μέ στόχο νά αύξηθούν οι εύκαιρίες άυτοαπασχόλησης, καθόσον «ή έπιχειρηματικότητα είναι ή άμεση πηγή άπασχόλησης» που παρέχει στα άτομα «εύκαιρίες άυτοαπασχόλησης».¹² Σ' αυτή τήν πρόταση του Α. Γκίντενς, περιγράφηκε έμμεσα αλλά σαφώς ό νέος τύπος εργαζομένου. Αυτός χα-

5. Giddens, A., *Ο Τρίτος Δρόμος. Η άνανέωση τής σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα 1998, σ. 21 και σ. 96.

6. Bell, D., *Ο Πολιτισμός τής μεταβιομηχανικής Δύσης*, Αθήνα 1999, σ. 238.

7. Giddens, A., *Ο Τρίτος Δρόμος. Η άνανέωση τής σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα 1998, σ. 174.

8. Sennet, R., *Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus*, Frankfurt 2000, σ. 141 κ.ε.

9. Voss, G.-G./Pongratz, H.-J., «Entgrenzte Arbeitskraftengrenzte Qualifikation», στο: Hansen, H./Sigrist, B./Greiff von, B./Schayer, H. (έπιμ.), *Bildung und Arbeit. Das Ende einer Differenz?* Aarau 1999, σσ. 147-149.

10. Carnoy, M./Kastells, M., «Η παγκοσμιοποίηση, ή κοινωνία τής γνώσης και τό κράτος: Ο Πουλαντζάς στα τέλη τής χιλιετίας», στο Ρήγος, Α./Τσουκαλάς, Κ.(έπιμ.), *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και ή έπικαιρότητα του έργου του*, Αθήνα 2001, σ. 401.

11. Giddens, A., *Ο Τρίτος Δρόμος. Η άνανέωση τής σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα 1998, σ. 174.

12. Στο ίδιο, σ. 173 κ.ε.

ρακτηρίζεται, όπως και ο άστος του Μ. Βέμπερ από την απάρνηση της αισθησιακής ικανοποίησης του χρήματος και την αυτοσυγκράτηση που είναι αναγκαίοι όροι για να υπάρξει αποταμίευση και επενδυτική συμπεριφορά. Η πρωτοτυπία της πρότασης του Α. Γκίντενς, και εδώ πρόκειται για την ήθική του ατόμου επιχειρηματία της εργατικής του δύναμης, έγκειται στο γεγονός ότι και το ίδιο το άτομο καθίσταται αντικείμενο των επενδυτικών του δραστηριοτήτων.

Μέ άλλα λόγια μέσα από τον «κυνικό ιδεαλιστικό ρεαλισμό»¹³ του «τρίτου δρόμου» διαμορφώνεται μία ήθική της εργασίας, η οποία δεν επικυρώνει μόνο την εκμίσθωση της εργατικής δύναμης από τρίτους, όπως συμβαίνει έμμεσα με την προτεσταντική ήθική αλλά νομιμοποιεί και μία στάση μεταχείρισης του ατόμου από το ίδιο το άτομο ως πράγματος, αποδεχόμενο και άμεσα τη συνθήκη πραγματοποίησής του. Η ήθική διάσταση αυτής της πρότασης λειτουργεί ιδεολογικά, καθώς η συρρίκνωση του Κράτους Πρόνοιας μεταφέρει στο άτομο την ευθύνη για την απαξίωση της εργατικής δύναμης και το κόστος για την εκπαίδευση και την άνακαταρτίωση της ή για την αποκατάσταση της λειτουργικότητάς της (ασθένειες, ατυχήματα, γηραιότητα).

Ο νέος τύπος εργαζομένου πλαισιώνεται ιδεολογικά από τον «θεομοποιημένο ατομισμό», ο οποίος θεωρώντας πώς υπερατομικά μορφώματα, περιβάλλοντα, υποκουλτούρες κλπ. αλλά και οι κοινωνικές τάξεις, —οι τάξεις νοούνται επίσης ως υπερατομικά αθροίσματα καταστάσεων οικογενειών και ατόμων,¹⁴— έχουν αποδιαρθρωθεί, έρμηνεύει το συνεχές των κοινωνικών ανισοτήτων, όπως και ο «μεθοδολογικός ατομικισμός» μέσα από τα χαρακτηριστικά και τις πράξεις των ατόμων.¹⁵ Ο νέος ατομικισμός αποδέχεται ως δεδομένη τη νέα θέση του ατόμου στην εργασία και στην κοινωνία, όπως αυτή διαμορφώνεται από την κινητικότητα και ευελιξία της εργατικής δύναμης στο χώρο και στο χρόνο που επιβάλλει το κεφάλαιο. Ο έξατομικευμένος τρόπος ζωής που αντιστοιχεί στη νέα εργασιακή κατάσταση του ατόμου αντικαθιστά τις υπό διάλυση παραδοσιακές μορφές ζωής και τα όμοιογενή κοινωνικό-πολιτισμικά περιβάλλοντα. Καθόσον η έξατομικευση «είναι μία αναγκαιότητα» αναφέρει ο Ού. Μπέκ (U. Beck), στα άτομα δεν μένει τίποτα άλλο από το να κατασκευάσουν, να αυτοδιαμορφώσουν και να αυτοσκηνοθετήσουν τη βιογραφία τους αλλά και τους δεσμούς και τις δικτυώσεις τους εντός ενός κοινωνικού κρατικού πλαισίου που προσδιορίζεται από τη συνεχή εκπαίδευση, την αγορά εργασίας, τις νέες μορφές απασχόλησης κλπ.¹⁶ Σαφώς ο νέος τύπος εργαζομένου-επιχειρηματία της εργατικής του δύναμης μπορεί να φιλοξενηθεί και να αισθάνεται οικεία σ' αυτόν τον ατομικισμό, ο οποίος διακρίνεται για τη συγκρατημένη του ιδιοτέλεια σ' αντίθεση με την «ατομικιστική ιδιοτέλεια» του νεοφιλελευθερισμού.¹⁷ Οι δυσκολίες του «σκηνοθετημένου» ατομισμού στην πράξη, καθώς αυ-

τός προσκρούει σε μία πραγματικότητα, η οποία υφίσταται ανεξάρτητα από τα σχέδια ζωής και τις επιθυμίες των ατόμων, προσδιορίζει και τα όρια αναφοράς του. Παρόλο που αυτός είναι κομμένος και ραμμένος στα μέτρα μεσαιών αστικών στρωμάτων, τα οποία ένδεχομένως διαθέτουν και τις αντίστοιχες ικανότητες που προκύπτουν από την κατοχή κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, εντούτοις αυτός αποκτά ιδιαίτερη ιδεολογική (ήθική) εμβέλεια λόγω της δυνατότητας αυτών των στρωμάτων να λειτουργούν ως πολλαπλασιαστές των κυρίαρχων αξιών και του δικού τους τρόπου ζωής επιβάλλοντας σ' ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού συγκεκριμένα πρότυπα δράσης και τύπους συμπεριφοράς.

Αν με την άποεπαγγελματοποίηση και τον έξορθολογισμό της παραγωγικής διαδικασίας χάνεται η υποκειμενική πλευρά του επαγγέλματος και της εργασίας (τεϊλορισμός), η αναδιάρθρωση της παραγωγής όπως θέλει να την έρμηνεύσει ο λόγος του «μεταφορντισμού» και οι νέες μορφές εργασίας (New Forms of Work) φαίνεται να ευνουούν μία επανεπαγγελματοποίηση της εργασιακής διαδικασίας επιτρέποντας την «επανεμφάνιση» της υποκειμενικής της πλευράς. Όπως όμως παραπάνω αναφέραμε, η επανεμφάνιση της υποκειμενικής πλευράς σημαίνει απελευθέρωση ζωντανής εργατικής δύναμης αναγκαίας συνθήκης για την απόσπαση υπεραξίας.

Η διαχείριση ανθρώπινων πόρων (Human Resources Management) που έρχεται να διαχειριστεί και την επανεμφανιζόμενη υποκειμενική πλευρά της εργασίας στοχεύει πρωτίστως στην ανάπτυξη ενός πεδίου αυτοεμπειρίας και αυτοεφαρμογής του εργαζομένου, ούτως ώστε με τη βοήθεια ειδικών από το χώρο των κοινωνικών επιστημών (παιδαγωγική, ψυχολογία, κοινωνιολογία κ.ά.), να αναδειχθούν και να καλλιεργηθούν στοιχεία του εγώ του εργαζομένου άκρως αναγκαία για κάποιον που θα εργάζεται χωρίς χωροχρονικές δεσμεύσεις και σε πολυλειτουργικά καθήκοντα. Η corporate identity, ως μία ταυτότητα επιλογής του εργαζομένου, καθώς προέρχεται από την «ελευθεριακή» έπι-

13. Panitch, L., «Η παγκοσμιοποίηση σε κρίση: η επάνοδος του (ιμπεριαλιστικού) κράτους», στο: Ρήγος, Α./Τσουνκαλάς, Κ. (έπιμ.), *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Αθήνα 2001, σ. 319.

14. Beck, U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt 1996, σ. 190.

15. Ritsert, J., «Braucht die Soziologie noch den Begriff der Klasse? Über Max Webers Klassentheorie und neuere Versuche, sie loszuwerden», *Leviathan* 1, 1987, σ. 8.

16. Beck, U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt 1996, σ. 192.

17. Giddens, A., *Ο Τρίτος Δρόμος. Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα 1998, σ.56.

χειρωνακική κουλτούρα της αυτοεφαρμογής και της αυτοπαρουσίασης, διαφοροποιείται σαφώς από τον κοινωνικό πατερναλισμό και την κοινωνική πολιτική του φορντισμού, καθώς αυτή φαίνεται να προέρχεται από τη συμμετοχή του ίδιου του εργαζομένου σε διαδικασίες αυτοεφαρμογής και αυτοπαρουσίασης ιδιωτικών πλευρών του έαυτού του (έπιμορφωτικά σεμινάρια, σεμινάρια αυτοεμπειρίας κλπ.), διαδικασίες που διευρύνουν τον κοινωνικά προσπελάσιμο και διαθέσιμο χώρο των επιχειρήσεων και οι όποιες όσον αφορά το παιδαγωγικό τους περιεχόμενο αναφέρονται στη διάσταση μεταξύ του κοινωνικά ενταγμένου έαυτού «Me» και του μή κατανοητού έαυτού «I» το Γκ. Μήντ (G. Mead).¹⁸

Αν και είναι αμφίβολο κατά πόσο πραγματικά έχουμε μία επανεπαγγελματοποίηση της εργασίας (εμπλουτισμός της εργασίας με πολυτεχνικές δεξιότητες, αυτόνομες μορφές εργασίας κλπ), στο βαθμό που η εργασιακή διαδικασία βασίζεται στον πολυλειτουργικό εργαζόμενο ή ανάδυση ενός άλλου εργασιακού ήθους κρίνεται επιβεβλημένη. Στο νέο εργασιακό ήθος θα εγγράφονται τότε ιδιότητες, όπως εργασιακή αυτόνομία, δημιουργική φαντασία, συνεργατικό πνεύμα, συνθετική ικανότητα, στοιχεία δηλαδή που σχετικοποιούν αν δεν καταργούν τον αλλοτριωτικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της εργασίας. Βεβαίως κατά πόσον τα στοιχεία αυτά μπορούν να χαρακτηρίσουν και την εργασία των εργαζομένων στις υπεργολαβίες, σε συνθήκες δηλαδή «άριθμητικής ευελιξίας» ή περιγράφουν μόνο την εργασία των νέων μεσοαστικών στρωμάτων, των οποίων πιθανόν η εργασία να χαρακτηρίζεται πραγματικά από τα στοιχεία που αναφέραμε παραπάνω και να είναι περισσότερο επικοινωνία και διάδραση, παραμένει ένα ερώτημα. Ας υπενθυμίσουμε πως οι έξωτερικες προμήθειες στην Ευρώπη και την Ιαπωνία αγγίζουν το 60% και 80% αντίστοιχα και εκεί απασχολείται σε συνθήκες εργασιακής ανασφάλειας ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού.¹⁹

Από την άλλη και επειδή η ήθική λειτουργεί πρωτίστως ως ιδεολογία, το νέο εργασιακό ήθος του πολυλειτουργικού εργαζομένου, στην ανάπτυξη του οποίου ιδεολογικά συμβάλλει και η εκπαιδευτική πολιτική με τις επαγγελίες της για (επανα)σύνδεση του εκπαιδευτικού συστήματος με την εργασία και την απασχόληση, όταν δοκιμαστεί στην πράξη των καθημερινών σχέσεων, στο χώρο εργασίας, έρχεται σε διάσταση με την άπτη πραγματικότητα. Έτσι αποκαλύπτονται ποιές σκοπιμότητες επιχειρεί να αποκρύψει ή να εξυπηρετήσει το νέο εργασιακό ήθος ως ιδεολογία. Έτσι η ιδανική έκφραση του νέου εργασιακού ήθους που φιλοδοξεί να ενσωματώσει όλα τα στοιχεία που αναβαθμίζουν την εργασία και να εξανθρωπίσει την εργασιακή διαδικασία, δηλαδή η ομαδική εργασία (Teamwork) αποδεικνύεται ως ό πλέον έκλεπτυσμένος τρόπος έλέγχου της εργασίας από τους κατόχους των

μέσων παραγωγής αλλά και αύξησης της παραγωγικότητας καθώς διαμορφώνονται οριζόντιοι μηχανισμοί πίεσης των εργαζομένων. Και πάλι όμως η ομάδα εργασίας χαρακτηρίζεται σύμφωνα με τον R. Sennet από «έπιδερμικές» και επιφανειακές σχέσεις πολύ μακριά από εκείνη την έσωτερική σχέση της προτεσταντικής ήθικης με την εργασία και τό επάγγελμα και φυσικά πολύ πιο μακριά από τις αυτόνομες μορφές εργασίας τις όποιες τό νέο εργασιακό ήθος επαγγέλλεται.²⁰

18. Harney, K., «Επιμόρφωση ένηλίκων ως πρακτική κατονομασίας», στο: Σολομών, Ι./Κουζέλης, Γ. (έπιμ.), *Πειθαρχία και Γνώση*, Αθήνα 1994, σ. 214.

19. Πελαγίδης, Θ., «Η πολιτική οικονομία της βιομηχανικής προσαρμογής», στο: Πελαγίδης, Θ., *Η Νέα Παγκόσμια οικονομία. Χρηματιστικό κεφάλαιο και βιομηχανική αποδιάθρωση*, Αθήνα 1994, σ. 206.

20. Sennet, R., *Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus*, Frankfurt 2000, σ. 156.

ΚΩΣΤΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ
ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ
ΠΑΝΤΑ
Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ

Όλοι θέλανε να δούνε το κεφάλι μας κρεμασμένο από τ' αφτί. Πρώτα μας ρίχτηκαν στα καλύβια. Μετά μας ρίχτηκαν οι Κερτινώτες, μετά οι Γλιαντισιώτες, μετά οι Βαλτετσινιώτες. Είχαμε γίνει βάρος, κουβαλάγαμε μαζί μας τη συμφορά για τους δικούς μας και για τους αντιπάλους μας. Τώρα, το Μάρτη του 1949, όλοι μας αντιμετώπιζαν σα να 'χαμε χολέρα. Όλο κυνηγητό και γιούχα.

Μαυρομιχάλη 18, Αθήνα τηλ. 36 36 514

ΤΟ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΚΤΟΠΛΟΪΑΣ

του Γιώργου Σταθάκη

Το ναυάγιο του «Σάμηνα» και η αυτοκτονία του Παντελή Σφηνιά έφεραν στη δημόσια θέα τις ανακατατάξεις που έγιναν στην ελληνική ακτοπλοΐα στη διάρκεια του 1999. Η ίδρυση της MFD και η εξαγορά του συνόλου των εγχώριων ιδιωτικών εταιρειών του κλάδου, οι εξαγορές από την ANEK των άλλων εταιρειών λαϊκής βάσης (ΔANE, Ρεθυμνιακή, ΛANE, ή η συμμετοχή με σημαντικό ποσοστό στη ΝΕΛ), και η εξαγορά του Στρίντζη από τις Έπιχειρήσεις Αττικής σχημάτισαν μία πρωτογενή ολιγοπωλιακή δομή στον κλάδο με την καθολική κυριαρχία τριών εταιρειών.

Εντούτοις οι αλλαγές στην ακτοπλοΐα έχουν ξεκινήσει ήδη από το 1995 με την εμφάνιση των Έπιχειρήσεων Αττικής και την εισαγωγή της τεχνολογίας των συμβατικών πλοίων υψηλής ταχύτητας. Παράλληλα, στο ίδιο διάστημα, οι δύο ισχυρότερες Έταιρειες Λαϊκής Βάσης, οι Μινωϊκές και η ANEK, προκειμένου να ακολουθήσουν τις τεχνολογικές αλλαγές προέβησαν σε μαζικές επενδύσεις που περιλάμβαν, εκτός από τις εξαγορές και τις παραγγελίες νέων πλοίων. Με τις διαδοχικές αυξήσεις κεφαλαίων οι εταιρείες μετεξελίχθηκαν σε τυπικές πολυμετοχικές εταιρείες που έχουν όλο και μικρότερη σχέση με τις αρχικές εταιρείες που είχαν προκύψει ως ενώσεις τοπικών μικρομετόχων. Τα δύο ναυάγια, «Ηρακλείου» και «Σάμηνα»,¹ προσδιορίζουν τα χρονικά όρια μέσα στα οποία η ιστορική εξέλιξη της ελληνικής ακτοπλοΐας βρέθηκε διαδοχικά σε τρεις διακριτές φάσεις: την περίοδο κυριαρχίας της εταιρείας του Εύθυμιάδη, την περίοδο κυριαρχίας των Έταιρειών Λαϊκής Βάσης και την τρέχουσα φάση της ολιγοπωλιακής ακτοπλοΐας.

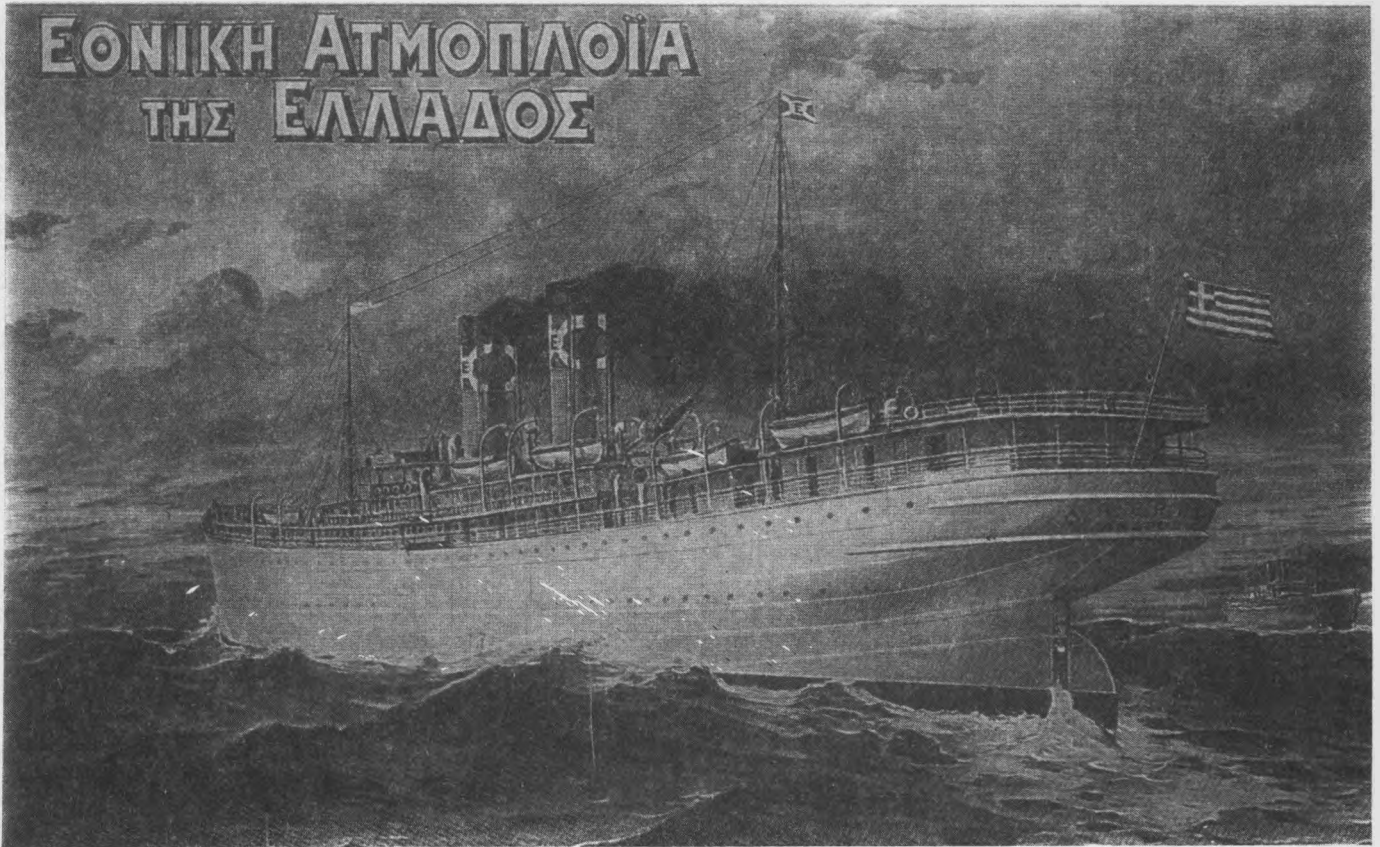
Με την προοπτική άρσης του καμποτάξ το 2004, που κατά πάσα πιθανότητα θα γίνει πολύ νωρίτερα, οι συνθήκες λειτουργίας της ακτοπλοΐας θα μεταβληθούν. Εντούτοις, όπως θα ισχυριστώ παρακάτω, οι πραγματικές αλλαγές θα είναι άσημαντες.

Στην τελευταία πενταετία έγιναν απότομα τεράστιες επενδύσεις στο χώρο της ακτοπλοΐας, γεγονός που κα-

θιστούσε τις ανακατατάξεις αναπόφευκτες. Όμως η MFD, ήταν προβληματικό έγχείρημα ευθύς εξαρχής και έπεδίωξε να φράξει το δρόμο στον ανταγωνισμό, κρατώντας ανέπαφα τα τεχνολογικά ξεπερασμένα πλοία που δραστηριοποιούνται σήμερα σε πολλές εγχώριες γραμμές. Η χρεοκοπία του εγχειρήματος δημιουργεί το βασικό κενό στο χάρτη της ακτοπλοΐας και είναι δύσκολο να γίνουν προβλέψεις για το πώς θα καλυφθεί το κενό αυτό. Η διάσωση της εταιρείας δεν είναι εύκολο έργο για τη μητρική εταιρεία, τις Μινωϊκές Γραμμές. Αυτές όπως και οι δύο άλλες, η ANEK και οι Έπιχειρήσεις Αττικής, έχουν ανοιχτεί σε μεγάλα προγράμματα νέων κατασκευών, τη στιγμή που η κατάρρευση του χρηματιστηρίου δοκιμάζει σοβαρά τη δυνατότητα σχηματισμού ιδίων κεφαλαίων. Έτσι όλες οι εταιρείες βρίσκονται στο σημείο σημα-

* Το κείμενο αυτό με μικρές αλλαγές δόθηκε ως διάλεξη τον Φεβρουάριο του 2001 στον κύκλο σεμιναρίων του Τμήματος Ναυτιλίας και Έπιχειρηματικών Ύπηρεσιών του Πανεπιστημίου του Αιγαίου.

1. Η ιδέα ότι τα δύο ναυάγια όριστούν τα άκραία σημεία των περιόδων μεταβολής της δομής της ακτοπλοΐας είναι του Γιάννη Θεοτοκά, επίκουρου Καθηγητή του Τμήματος Ναυτιλίας και Έπιχειρηματικών Ύπηρεσιών του Πανεπιστημίου του Αιγαίου, τον οποίο ευχαριστώ και για τους σχολιασμούς του στο παρόν κείμενο.

ντικῶν ἀναδιαρθρώσεων προκειμένου νά διατηρήσουν τήν ἀναγκαία ρευστότητα.

Μέ αὐτή τήν ἔννοια ἡ σημερινή κατάσταση μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μεταβατική. Ἡ σημερινή δομή θά δοκιμασθεῖ ἀπό τόν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στίς τρεῖς ἐταιρεῖες, τήν πιθανή χρεοκωπία τῆς MFD καί τίς ἀνάγκες ἀναπροσαρμογῆς τῶν ἐπενδυτικῶν σχεδίων τῶν ἐταιρειῶν προκειμένου νά παραμείνουν βιώσιμες οικονομικά. Ἴσοδύναμα σημαντικές ὅμως θά εἶναι οἱ κοινωνικές πιέσεις πού θά προκύψουν ἀπό τή λειτουργία ἑνός μοντέλου ἀκτοπλοΐας, οὐδέτερου καί ἀποκομμένου ἀπό κάθε κοινωνική ἢ τοπική ἀναφορά.

1. Οἱ τρεῖς περίοδοι τῆς ὀχηματαγωγῶν ἀκτοπλοΐας, 1960-2000

Ἡ ἀκτοπλοΐα εἶναι κλάδος πολύ χαμηλῆς ἀπόδοσης καί μέ μακροχρόνιους ὀρίζοντες ἀποσβέσεων. Ἱστορικά θά μποροῦσε νά πει κανεῖς ὅτι στόν κλάδο αὐτό ὑπάρχουν ἐταιρεῖες μιᾶς γενιᾶς. Καμιά ἐταιρεία δέν ξεπέρασε τόν βιολογικό κύκλο τῶν 20-30 χρόνων καί οἱ περισσότερες λειτούργησαν γιά πολύ μικρότερα διαστήματα.

Ἡ ἀκτοπλοΐα, μέ τή μορφή τῶν ὀχηματαγωγῶν πλοίων (φέρρου μπόουτς) ἐγκαινιάστηκε τήν ἐποχή τοῦ Εὐθυμιάδη, στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Τότε ἐμφανίστηκαν στό Αἰγαῖο τά ιδιόρρυθμα ἐκεῖνα πλοῖα,

πού εἶχαν προκύψει ἀπό τή μετασκευή ἐμπορικῶν σέ ὀχηματαγωγᾶ πλοῖα (κυρίως γκαζάδικων). Ἡ τεχνολογική λύση ἦταν δημιούργημα ἑνός Ἑλληνα ναυπηγοῦ καί στενοῦ συνεργάτη τοῦ Εὐθυμιάδη, καί ἦταν ἀπόλυτα εὐφυής. Ἀγορά ἑνός μεταχειρισμένου ἐμπορικοῦ, μετατροπή τοῦ χώρου κυρίας φόρτωσης σέ γκαράζ καί ὑπερκατασκευή, στό πάνω μέρος τοῦ πλοίου, γιά καμπίνες, σαλόνια καί γέφυρα. Ἀπό οικονομική ἀποψη, ἡ λύση αὐτή μείωνε κατακόρυφα τό κόστος ἀπόκτησης ἑνός φέρρου.

Ἐκείνη τήν ἐποχή ἡ παραγγελία καινούργιων φέρρου ἦταν ἀπαγορευτική καί ἀφοροῦσε πλοῖα πού προορίζονταν γιά τίς γραμμές ὑψηλῆς ἀπόδοσης, ὅπως ἦταν τῆς Μάγχης καί τῆς Βαλτικῆς. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀγορά μεταχειρισμένων ὀχηματαγωγῶν ἦταν πολύ περιορισμένη, καθὼς ἐπρόκειτο γιά πλοῖα κατασκευασμένα μεταπολεμικά, κυρίως στή δεκαετία τοῦ 1950, καί τά ὅποια παρέμεναν στήν κατοχή τῶν πρώτων ιδιοκτητῶν τους.

Συνεπῶς ἡ ἀναζήτηση φθηνῶν λύσεων ἀποτελέσει τή μοναδική στρατηγική γιά τήν ἑλληνική ἀκτοπλοΐα τῆς ἐποχῆς καί ἡ ἐπιτυχία τῆς συγκεκριμένης τεχνολογικῆς λύσης καθιέρωσε τήν ἐταιρεία τοῦ Εὐθυμιάδη σέ ὅλες τίς βασικές ἑλληνικές γραμμές (Κρήτη, Μυτιλήνη, κλπ.). Ταυτόχρονα ἐπεκτάθηκε καί στίς γραμμές τῆς Ἰταλίας. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ἡ ἐταιρεία τοῦ Εὐθυμιάδη ἦταν ἀπόλυτα κυρίαρχη στίς γραμμές τοῦ Αἰγαίου μέ ἰσχυρή παρουσία στίς γραμ-

μές της Ιταλίας. Η εταιρεία του Εύθυμιάδη χρεοκόπησε κατά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση. Η κατασκευή του στόλου της εταιρείας είχε γίνει μέσα σε μία πενταετία, με δάνεια τραπεζών. Μέσα στη συγκυρία της αύξησης της τιμής του πετρελαίου, της οικονομικής κρίσης και του ύψηλου πληθωρισμού τα χρηματοοικονομικά δεδομένα της επιχείρησης δοκιμάστηκαν. Επιπρόσθετα η πολιτική υποστήριξη που είχε η εταιρεία κλονίστηκε, ειδικά μετά το ατύχημα του «Ελεάνα». Έτσι η εταιρεία οδήγηθηκε στη χρεοκοπία.²

Άμεσως άνοιξε ένας νέος κύκλος ανακατατάξεων στο χώρο της ακτοπλοΐας, όπου τελικά κυριάρχησαν οι Έταιρείες Λαϊκής Βάσης. Το έγχείρημα είχε ήδη ξεκινήσει στα Χανιά με την ίδρυση της ANEK και την απόκτηση του πρώτου πλοίου («Κύδων»), το οποίο ήταν ένα ακόμα μετασκευασμένο εμπορικό πλοίο. Στο Ηράκλειο ιδρύθηκαν οι Μινωϊκές που αγόρασαν από τις τράπεζες το πλοίο του Εύθυμιάδη που ήταν στη γραμμή αυτή («Φαιστός»)³. Στη συνέχεια και οι δύο εταιρείες ξεκίνησαν τον νέο κύκλο της ελληνικής ακτοπλοΐας με την αγορά μεταχειρισμένων φέρρου μπόουτς, κυρίως από την αγορά της Ιαπωνίας και δευτερευόντως από τις ευρωπαϊκές αγορές. Τα πλοία αυτά συνήθως τα μετασκεύαζαν στην Ελλάδα με την κατασκευή πολλών κρεβατιών. Οι Μινωϊκές και η ANEK, ή ΝΕΛ, ή ΔΑΝΕ, και οι μικρότερες εταιρείες (Ρεθυμνική, ΛΑΝΕ) ακολουθήσαν όλες αυτό το μοντέλο.

Οι ανταγωνιστικές αγορές της εποχής, ήταν οι Κυκλάδες και ο Σαρωνικός. Στις Κυκλάδες έγχειρήματα για την ίδρυση Έταιρειών Λαϊκής Βάσης, είτε δέν προχώρησαν, είτε μετά από λίγο καιρό χρεοκόπησαν. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 παρενέβη η ΕΤΒΑ, μέσω της εταιρείας Ελληνική Ακτοπλοΐα, προκειμένου να διαχειριστεί τη χρεοκοπία των εταιρειών της Νάξου, της Σάμου, της Χίου και όρισμένων μικρών ιδιωτικών. Η Ελληνική Ακτοπλοΐα, μετά από μία σύντομη περίοδο άμφιλεγόμενης διαχείρισης των 6-7 πλοίων που διέθετε, διαλύθηκε. Στις γραμμές αυτές κυριάρχησαν, όπως και παλαιότερα, οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις. Οι μικρές γραμμές –Σποράδες, Κυκλάδες, Σάμος και Δωδεκάνησα (εκτός Ρόδου)– και οι κάθε μορφής άγονες γραμμές, διαμόρφωσαν το πεδίο δραστηριοποίησης των επιχειρήσεων αυτών με πανομοιότυπες προδιαγραφές. Τα πλοία προέρχονταν κατά κανόνα από τη Μάγχη και τη Βαλτική, ήταν κατασκευασμένα στη δεκαετία του 1960 και το μέγεθός τους ήταν συμβατό με τις δυνατότητες των λιμανιών των νησιών αυτών.

Ο ρόλος του κράτους στο σύστημα αυτό (άδειες σκοπιμότητας, επιδοτήσεις για τις άγονες γραμμές, δρομολόγια, τιμές εισιτηρίων, κλπ) ήταν καθοριστικός. Από την μία πλευρά, το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας προστάτεψε τον μονοπωλιακό χαρακτήρα των γραμμών, τις οποίες έλεγχαν οι Έταιρείες Λαϊκής Βάσης, και από την άλλη είχε τον πλήρη έλεγχο στην κατανομή των γραμμών και των πόρων ανάμεσα στις

ιδιωτικές. Στο σύστημα αυτό κάθε μετατόπιση ισχύος προϋπέθετε την ευνόικη μεταχείριση μιας εταιρείας έναντι κάποιας άλλης από το Υπουργείο.

Στο σύστημα αυτό, πλήρως ρυθμιζόμενο από το Υπουργείο, διαμορφώθηκαν πλέον σταθερές τις οποίες καμιά επιχείρηση δεν μπορούσε να παραβλέψει. Όπως ήταν φυσικό η πρώτη αντίθεση στο χώρο της ακτοπλοΐας ήταν ανάμεσα στους ιδιώτες ακτοπλόους και τις Έταιρείες Λαϊκής Βάσης. Οι πρώτοι υποστήριζαν πως ήταν το προνομιακό καθεστώς (μονοπωλιακή εκμετάλλευση των πιο άποδοτικών γραμμών) υπό το οποίο λειτουργούσαν οι Έταιρείες Λαϊκής Βάσης που τους επέτρεπε τη μεγέθυνσή τους. Αντίθετα οι ιδιωτικές ήταν αναγκασμένες να λειτουργούν σε συνθήκες ανταγωνισμού, σε λιγότερο άποδοτικές γραμμές και συνελπώς ήταν αδύνατο να διαρρήξουν τον μόνιμο κύκλο στασιμότητας τους. Εντούτοις η εξέλιξη των ιδιωτικών εταιρειών δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην πολιτική του ΥΕΝ. Για παράδειγμα όρισμένες από τις εταιρείες αυτές αναπτύχθηκαν εγκαίρως στην αγορά της Ιταλίας (Στρίντζης, Βεντούρης) και η εξέλιξή τους από κει και πέρα επηρεάστηκε και από άλλους παράγοντες που αφορούν στην ίδια την στρατηγική των εταιρειών αυτών.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 το ειδικό βάρος των ιδιωτών παρά την ανάπτυξη των Έταιρειών Λαϊκής Βάσης ήταν συνολικά μεγαλύτερο. Ήταν το 1994 ή 1995 όταν για πρώτη φορά το προεδρείο της Ένωσης ακτοπλοίων σχηματίστηκε από εκπροσώπους των Έταιρειών Λαϊκής Βάσης. Κάθως ο αριθμός των ψήφων εκφράζει το ειδικό βάρος κάθε εταιρείας σε τόνάζ, γίνεται αντιληπτό ότι η ανάπτυξη του ειδικού βάρος των εταιρειών αυτών προήλθε από τη μεγέθυνσή τους κυρίως στην αγορά της Ιταλίας.

Η δεύτερη αντίθεση φυσικά αφορούσε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους ιδιώτες ακτοπλόους. Μερικές παλιές οικογενειακές επιχειρήσεις, όπως ο Βεντούρης και ο Αγαπητός, διασπάστηκαν όταν πέρασαν στην δεύτερη γενιά. Ταυτόχρονα εμφανίστηκαν νέες επιχειρήσεις, στα μέσα της δεκαετίας του 1980 (Αγούδημος), ενώ έντυπωση ήταν η επέκταση της εταιρείας του Στρίντζη. Στόν ίδιο χώρο εμφανίστηκε για πρώτη φορά το έγχειρημα των ταχύπλοων πλοίων (flying dolphins από τη CERES του Λιβανού), ήδη από τη δεκαετία του 1980. Σε αρκετές γραμμές μπορεί να υπήρχε ανταγωνισμός, σε άλλες όμως σχηματίστηκαν μονοπωλιακές συνθήκες εξαιτίας της δημιουργίας κοινοπραξιών (Δυτικές Κυκλάδες, των εταιρειών της Ρα-

2. Ο Εύθυμιάδης έφυγε στην Ελβετία, όπου έζησε για δύο ακόμα δεκαετίες με ελάχιστα μέσα συντήρησης. Κηδεύτηκε με δαπάνες της Ένωσης Έλλήνων Ακτοπλοίων.

3. Ο Παντελής Σφηνιάς ήταν ο πράκτορας του Εύθυμιάδη στο Ηράκλειο και δημιουργός των Μινωϊκών άμεσως μετά τη χρεοκοπία του Εύθυμιάδη.

φήνας, κλπ) ἢ τῆς δραστηριοποίησης μιᾶς καί μόνο ἑταιρείας (Σποράδες).

Ἡ τρίτη ἀντίθεση ἦταν ἀνάμεσα στίς Ἐταιρεῖες Λαϊκῆς Βάσης. Ἡ παραδοσιακή ἀντιπαράθεση ANEK καί Μινωϊκῶν διατηρήθηκε ἀνέπαφη γιά πολλά χρόνια καί μέ δεδομένη τή διαφοροποιημένη ἐπιρροή πού διέθεταν οἱ μικρότερες ὁμοειδεῖς ἑταιρεῖες ἀπέτρεψε τό συντονισμό τῶν ἑταιρειῶν. Ἡ ἔλλειψη συντονισμοῦ φάνηκε μέ τή μὴ ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν σέ θέματα κοινοῦ ἐνδιαφέροντος (καθεστῶς λειτουργίας τῆς ἀκτοπλοῖας, προδιαγραφές πλοίων, λιμενικές ὑποδομές) ἢ τήν πλήρη ἀπραξία σέ ὀργανωτικά καί τεχνολογικά θέματα στά ὁποῖα ἐπιβάλλονταν ὁ συντονισμός τῶν ἑταιρειῶν (κοινά δίκτυα κρατήσεων, κλπ).

Οἱ ὑποδόκουσες αὐτές ἀντιθέσεις δέν ἐρμηνεύουν φυσικά τήν ἐξέλιξη τῶν ἑταιρειῶν, ἀνεξαρτήτως τύπου ἰδιοκτησίας. Κάθε ἑταιρεία διαμόρφωσε μιᾶ ξεχωριστή φυσιογνωμία. Ἡ ΔΑΝΕ (καί ἐν μέρει ἡ ΝΕΛ) ἦταν χαρακτηριστικά παραδείγματα ἑταιρειῶν πού γιά λόγους προκλητικῆς κακοδιαχείρισης ὀδηγήθηκαν στά πρόθυρα τῆς χρεοκοπίας. Οἱ Μινωϊκές ἀντίθετα ἐφτιαξαν μιᾶ ἀξιοθαύμαστη δομή μεσαίων στελεχῶν καί ἀπέκτησαν ἰδιαίτερα ἀποδοτική ὀργάνωση. Ἡ ANEK, ἀπό τήν ἄλλη, παρέμεινε δέσμια τοῦ διαρκοῦς παρεμβατισμοῦ τῆς διοίκησης καί τῶν ἀλλαγῶν τῶν συσχετισμῶν τῶν τοπικῶν παραγόντων σέ αὐτήν. Ἐτσι δέν ἀπέκτησε ποτέ ἄξια λόγου διοικητική δομή καί ἐξ ἀντικειμένου ἦταν ἀναβαθμισμένος ὁ ρόλος τῶν πλοιάρχων καί ἀνώτερων ἀξιωματικῶν κάθε πλοίου. Στίς ἰδιωτικές, τό μοντέλο τῆς οἰκογενειακῆς μορφῆς δημιούργησε καθαρά προσωποπαγή διοικητικά σχήματα.

2. Ὁ νέος κύκλος τῆς ἀκτοπλοῖας: ἡ τεχνολογία τῶν σούπερφαστ

Ὁ κύκλος αὐτός ἐκλείσει πρὶν ἀπό μερικά χρόνια μέ τήν ἐμφάνιση τῆς τεχνολογίας τῶν σούπερφαστ, τά συμβατικά πλοῖα ὑψηλῆς ταχύτητας, καί τίς περιφημες Ἐπιχειρήσεις Ἀττικῆς (Παναγόπουλος). Ἐδῶ θά πρέπει νά σημειωθεῖ πῶς προκειμένου νά ἐρμηνευτοῦν οἱ ἀλλαγές πού ἐγίναν στήν ἀκτοπλοῖα τοῦ Αἰγαίου κατὰ τήν τελευταία πενταετία, οἱ ἀφετηρίες θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στήν Ἀδριατική.

Οἱ δύο ἀγορές, ἡ ἐσωτερική καί αὐτή τῆς Ἀδριατικῆς ἦταν γιά χρόνια ἀπόλυτα συνδεδεμένες, –ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Εὐθυμιάδη. Μέ ἐξαίρεση ὀρισμένες ἐπιχειρήσεις (Καραγιώργης, Μέντ Λάινς), πού εἶχαν δραστηριότητα μόνο στήν Ἀδριατική, οἱ δύο ἀγορές ἦταν ἀπόλυτα συνδεδεμένες. Οἱ ἰσχυρές ἐγχώριες ἐπιχειρήσεις ἐπεκτείνονταν γρήγορα στή Ἀδριατική καί οἱ ἀκριβότερες ἐπενδύσεις ἀφοροῦσαν πλοῖα πού τά δρομολογοῦσαν ἐκεῖ. Ἦταν κοινή πλέον στρατηγική τῆς ANEK καί τῶν Μινωϊκῶν (ἀλλά καί τῶν ἰδιωτικῶν ἑταιρειῶν) νά δρομολογοῦν τά καλύτερα πλοῖα πού

ἀγόραζαν στίς γραμμές τῆς Ἰταλίας γιά μιᾶ περίοδο 5-10 χρόνια καί στή συνέχεια νά τά μεταφέρουν στίς ἐγχώριες ἀγορές.

Καθώς οἱ γραμμές τῆς Ἀδριατικῆς ἦταν ἀνέκαθεν ἀνταγωνιστικές, ἡ σχέση τῶν ἐγχώριων γραμμῶν μέ αὐτές τῆς Ἀδριατικῆς εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Οἱ ἐγχώριες ἦταν κατουσίαν «κλειστές ἀγορές», γραμμές ἀπόλυτα μονοπωλιακές καί πολύ κερδοφόρες. Αὐτές χρηματοδοτοῦσαν τήν ἐπέκταση τῆς ἑταιρείας στήν Ἀδριατική, ὅπου οἱ ἀγορές ἦταν πῶ ἀνταγωνιστικές καί λιγότερο κερδοφόρες. Ἐντούτοις ἐπρόκειτο γιά ἀγορές μέ ἐποχιακό, ἀλλά πολύ μεγαλύτερο ἀπό τίς ἐσωτερικές, κύκλο ἐργασιῶν. Γι' αὐτό συχνά, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἐγινε προσπάθεια νά ἐπιβληθοῦν ὀλιγοπωλιακές καταστάσεις καί σέ αὐτήν προκειμένου νά ἐπιτευχθεῖ ἄνοδος τῆς κερδοφορίας. Ἡ βασική ἐπισημάνση εἶναι ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς ἐγχώριες γραμμές καί αὐτές τῆς Ἀδριατικῆς προϋπάρχει ἱστορικά τῆς γιουγκοσλαβικῆς κρίσης, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐνίσχυσε τή γραμμὴ αὐτή κατὰ τή δεκαετία τοῦ 1990.

Ἡ τρέχουσα λοιπὸν φάση τῆς ἀκτοπλοῖας ξεκίνησε μέ τό ἐγγεῖρημα τῆς τεχνολογίας τῶν σούπερφαστ. Τό δίλημμα πού τέθηκε ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990 στίς ἐπιχειρήσεις ἀφοροῦσε στήν ἐπιλογή ἀνάμεσα σέ πλοῖα ὑψηλῆς ταχύτητας ἢ σέ πλοῖα πού θά προσέφεραν πολυτέλεια καί ἀνέσεις. Οἱ ἐπιχειρήσεις Ἀττικῆς κατασκεύασαν τό «Σούπερφαστ 1», ἡ ANEK λίγο πρὶν εἶχε κατασκευάσει τό «Ἐλευθέριος Βενιζέλος». Τό πρῶτο, στενάχωρο λίγο γιά τοὺς ἐπιβάτες (καθὼς λόγοι ἀεροδυναμικῆς δέν ἐπέτρεπαν τίς ὑπερκατασκευές), ἐξασφάλιζε ταχύτητα, καθὼς περιορίσει τίς ὥρες ταξιδιοῦ στήν κλασικὴ γραμμὴ Πάτρα-Ἀγκόνα ἀπὸ 36 μόλις σέ 21. Τό δεύτερο προσέφερε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: χῶρο, ἀνέσεις, τήν ἰδέα ἢ τή ψευδαίσθηση ἑνὸς ταξιδιοῦ τύπου κρουαζιέρας. Λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ ἀπόφαση τῆς ἀγορᾶς ἦταν ὑπὲρ τῆς ταχύτητας.

Τό δεύτερο δίλημμα ἀφοροῦσε στήν οικονομικὴ πλευρά, σὸ κόστος κτήσης δηλαδή τῶν νέων πλοίων. Θά ἦταν νεότευκτα πλοῖα νεότερης τεχνολογίας, μέ πολύ ὑψηλό ὕψος ἀρχικῆς ἐπένδυσης, ἀλλά μέ ἀμφίβολη τήν ἀπόσβεσή τους (Σούπερφαστ), ἢ θά ἦταν ἐπενδύσεις σέ πλοῖα ἐνδιάμεσης τεχνολογίας μέ ὀρατό ὀρίζοντα ἀπόσβεσης (γιά παράδειγμα τὰ «Κρήτη 1 καί 2» τῆς ANEK). Καί ἐδῶ ἡ ἐπιλογή τῆς ἀγορᾶς ἦταν ἀμείλικτη. Οἱ καταναλωτές προέκριναν τὰ ἀκριβότερα εἰσιτήρια τῆς ταχύτερης μετακίνησης καί δέν ἄφησαν περιθώρια γιά ἐνδιάμεσα σχήματα. Ἐτσι σταδιακά ὅλες οἱ ἑταιρεῖες οἱ Μινωϊκές, ἡ ANEK, ὁ Σπριντζῆς ἀλλά καί οἱ Ἰταλικές, –οἱ ὁποῖες δραστηριοποιοῦνται σέ γραμμές τῆς Δυτικῆς Μεσογείου (Ἰταλίας-Ἰσπανίας ἢ Ἰταλίας-Βορείου Ἀφρικῆς) καί οἱ ὁποῖες ἀρχικά εἶχαν ἐπιλέξει πλοῖα παρόμοια μέ αὐτὰ τῆς ANEK, –παραδώθηκαν ἄνευ ὄρων στίς ἐπιλογές τῆς τεχνολογίας τῶν σούπερφαστ. Στίς γραμμές Ἑλλάδας-Ἰταλίας ὅλες οἱ ἄλλες ἐπιχειρήσεις σχεδὸν ἐξαφανίστηκαν. Ἡ

κρατική Ιταλική εταιρεία σταμάτησε και οι μικρότερες ελληνικές σταδιακά αποχώρησαν. Διασώθηκαν κάποιες πού κινούν πλοία παλαιάς τεχνολογίας προσφέροντας πολύ μειωμένες τιμές.

Αν η ροή των πραγμάτων οδηγούσε στην επικράτηση αυτής της τεχνολογίας, τότε το ερώτημα πού τίθεται είναι γιατί οι Έπιχειρήσεις Άττικής ήταν αυτές πού έκαναν πρώτες τό βήμα. Η απάντηση βρίσκεται στην ίδια την ιστορία των επιχειρήσεων του Παναγόπουλου. Ο Παναγόπουλος είχε ξεκινήσει την επιχειρηματική του δράση από την αγορά της κρουαζέρας. Πολύ παλιά ήταν πράκτορας κρουαζεροπλοίων στην Καλιφόρνια. Μετά άρχισε νά κατασκευάζει αποκλειστικά καινούργια κρουαζερόπλοια και δημιούργησε μία πολύ σημαντική εταιρεία, την Royal Cruises. Όταν η εταιρεία βρέθηκε στό καλύτερο σημείο της, από την άποψη των εσόδων και της κερδοφορίας της, την πούλησε αϊφνιδιαστικά σέ μία νορβηγική εταιρεία. Η πώληση θεωρήθηκε έπιτυχημένη καθώς τό επόμενο διάστημα άρχισαν νά γίνονται έμφανή τά συμπτώματα της κρίσης στόν κλάδο αυτό. Μετά από μία σύντομη περίοδο συνεταιρισμού μέ τόν Στρίντζη (και μία σύντομη έμπλοκή στό Μινιόν), ο Παναγόπουλος αποχώρησε από την Έταιρεία και λίγα χρόνια αργότερα έμφανίστηκε έξισου αϊφνίδια στην άκτοπλοία μέ την παραγγελία των δύο πρώτων σούπερφαστ. Τό μεγάλο πλεονέκτημα της Έταιρείας, πέρα από την ύπαρξη σημαντικών ιδίων κεφαλαίων ή τή δυνατότητα άντλησης κεφαλαίων από πολλές πηγές του έξωτερικού, ήταν ή τεχνογνωσία πού είχε αποκτηθεί από την κατασκευή αποκλειστικά νέων πλοίων κατά τό παρελθόν. Έτσι έκμεταλλεύθηκε τίς προσδοκίες των ναυπηγείων για άνοιγμα της αγοράς της Άδριατικής, άρχικά και της Μεσογείου στή συνέχεια, και πέτυχε εύνοϊκά πακέτα χρηματοδότησης αλλά και ανταγωνιστικές τιμές ναυπήγησης. Σέ αντίθεση μέ τίς άλλες εταιρείες πού είχαν την τεχνογνωσία των μετασκευών, ο Παναγόπουλος είχε την αναγκαία τεχνογνωσία για νά κάνει αυτό πού δέν έκανε κανείς από τούς μελλοντικούς ανταγωνιστές του. Έπιπλέον, ή συμμετοχή του στή Στρίντζη για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα, του είχε έπιτρέψει την έξοικείωση μέ τόν χώρο της άκτοπλοίας.

Η δρομολόγηση των σούπερφαστ στίς γραμμές της Ιταλίας αντιμετώπιστηκε άρχικά μέ μειδιάματα από τίς ανταγωνίστριες εταιρείες. Τό κόστος κατασκευής τους ήταν ύψηλό. Τό κόστος λειτουργίας έπίσης. Όμως στόν πρώτο χρόνο δρομολόγησής τους τά δύο σούπερφαστ πήραν τό 48% της πιο σημαντικής γραμμής (Πάτρα-Άνγκόνα) και τά οικονομικά δεδομένα έδειχναν πώς ή κερδοφορία έφθανε περίπου τό 40% του κύκλου εργασιών. Παρά την άμφιλεγόμενη άξιολογία των ισολογισμών των Έπιχειρήσεων Άττικής, — καθώς είναι διάχυτη ή έντύπωση πώς προκειμένου νά διατηρείται ύψηλή ή τιμή της μετοχής ο κύκλος εργασιών της εταιρείας συνήθως παρουσιάζεται μεγαλύτερος του πραγματικού—, έντούτοις τό έγχείρημα κρίθη-

κε άπόλυτα έπιτυχημένο. Μέ όρίζοντα απόσβεσης τά 15 χρόνια, ή επένδυση στήν άκτοπλοία σέ νέα πλοία μπορεί νά θεωρηθεί συμφέρουσα.

Οι Μινωϊκές μετά από σπασμωδικές κινήσεις (συμμαχία μέ τό Στρίντζη) άκολούθησαν την ίδια πολιτική και μπήκαν στην τροχιά της παραγγελίας τεσσάρων πλοίων αντίστοιχης τεχνολογίας (ο τελικός προγραμματισμός προβλέπει συνολικά όκτώ, αλλά είναι άμφιβολο εάν στή σημερινή συγκυρία θά βρει την αναγκαία χρηματοδότηση). Η ANEK μετά τά έγχειρήματα του «Έλευθέριος Βενιζέλος» και των «Κρήτη Ι και ΙΙ», μπήκε και αυτή στό χώρο της νέων πλοίων αντίστοιχης τεχνολογίας μέ την παραγγελία δύο πλοίων (Olympic Voyager, Κρήτη ΙΙΙ).

Έντούτοις πριν προλάβουν οι δύο αυτές εταιρείες νά παραλάβουν τά πρώτα τους πλοία, οι Έπιχειρήσεις Άττικής είχαν ήδη τέσσερα στίς γραμμές (είχαν προστεθεί δύο στή γραμμή Πάτρα-Μπάρι) αυτές και μέ παραγγελίες άλλων έξει άπειλούσε πλέον την ίδια την έδρα των Μινωϊκών και της ANEK: τό Ηράκλειο και τά Χανιά.

Η τεχνολογία, όπως είναι γνωστό, δέν είναι πανάκεια. Οι οικονομικές παράμετροι παραμένουν κρίσιμες. Τά μη συμβατικά πλοία ύψηλης τεχνολογίας (μονοχάλ, καταμαράν, ίπτάμενα), —όπως και τά χόθεκραφτ παλαιότερα—, είναι τεχνολογικά έπιτεύγματα, ή έμπορική άξία των όποιων όμως παραμένει άμφιλεγόμενη. Τό έγχείρημα των καταμαράν απέτυχε ήδη στην Άδριατική. Στίς ελληνικές θάλασσες μπορεί νά έμφανίστηκαν άρχικά κερδοφόρα, αλλά τότε λειτουργούσαν υπό τό προκλητικά εύνοϊκό καθεστώς πού διαμόρφωσε τό Υπουργείο Έμπορικής Ναυτιλίας για τίς Μινωϊκές Γραμμές τά καλοκαίρια του 1998 και του 1999. Για τό 2000 όταν ή εύνοια σταμάτησε, τά πλοία αυτά πιθανότατα νά απέφεραν ζημιές.

Άκόμα και ή τεχνολογία των σούπερφαστ θά χρειαστεί κάποιο διάστημα δοκιμής προκειμένου νά διαπιστωθεί ή έμπορική της άξία στίς ελληνικές γραμμές. Άν σήμερα, σύμφωνα μέ τά δημοσιευμένα στοιχεία των Έπιχειρήσεων Άττικής, τά τέσσερα σούπερφαστ της Άδριατικής έχουν έτήσιο κύκλο εργασιών περίπου 30 δια. και μικτή κερδοφορία περίπου 10 δια. είναι άμφιλεγόμενο αν ή κερδοφορία μπορεί νά διατηρηθεί τόσο ψηλά όταν θά υπάρχουν τά άλλα πέντε ή έξει πλοία ίδιας τεχνολογίας των ανταγωνιστριών εταιρειών στίς γραμμές αυτές. Άν κάθε πλοίο κοστίζει 30-40 δισεκατομμύρια δραχμές, τότε γίνεται φανερό πώς ή τεχνολογία αυτή από έμπορική άποψη είναι άμφιλεγόμενη. Τό όποιο θέτει τό ερώτημα εάν στην έγχώρια αγορά υπάρχουν έμπορικές γραμμές ικανές νά στηρίξουν τέτοια τεχνολογία.

Άς πάρουμε τό παράδειγμα των γραμμών της Κρήτης, πού είναι οι καλύτερες από πλευρά κερδοφορίας άκτοπλοϊκές γραμμές. Ένα τυπικό πλοίο πού ταξιδεύει σήμερα, είναι ήλικίας συνήθως 20-30 χρόνων, ταξιδεύει μέ 16-18 μίλια την ώρα, άρα μέ έλάχιστη

κατανάλωση καυσίμων, καί μέ ὕψος ἐπένδυσης στήν καλύτερη περίπτωση 20 ἑκατομμυρίων δολλαρίων δηλαδή 7-8 δις. ἔχει κερδοφορία τῆς τάξης τοῦ 1-1,2 δις. τό χρόνο, ἔξαιρετικά δηλαδή ἱκανοποιητική. Ἄλλά ἡ κερδοφορία αὐτή ἐξαφανίζεται μέ τή δρομολόγηση ἑνός πλοῦ δαπανηροῦ, ἀπό ἀποψη ἐξόδων, πλοίου. Στή γραμμή τοῦ Ρεθύμνου τό ἀρχαϊκῆς τεχνολογίας «Ἀρκάδι» ἦταν ἔξαιρετικά κερδοφόρο. Ἡ ἀγορά δευτέρου καραβιοῦ ἀπό τήν Ρεθυμνιακή, τοῦ «Πρέβελη», πολύ καλοῦ πλοίου συμβατικῆς τεχνολογίας, ἔκανε αὐτόματα παθητική τή Ρεθυμνιακή καί τήν ὁδήγησε στήν ἐξαγορά τῆς ἀπό τήν ANEK.

Ἔτσι ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἀνταγωνισμοῦ στίς γραμμές τῆς Κρήτης συνεπάγεται τήν κυριαρχία τῶν πλοίων νέας τεχνολογίας μέ ἀμφίβολη ὅμως κερδοφορία. Ἡ δρομολόγηση ἑνός πλοίου τύπου σούπερφαστ στήν Κρήτη θά ἀνεβάσει κατακόρυφα τό κόστος λειτουργίας καί θά ἐξαφανίσει σημαντικό τμήμα τῶν κερδῶν πού προσφέρουν σήμερα οἱ γραμμές αὐτές. Ἴσως τό μοναδικό ἀντίπαρο στήν ἐξέλιξη αὐτή εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταξιδιῶν (εἰδικά στίς περιόδους αἰχμῆς) πού ἕνα τέτοιο πλοῖο μπορεῖ νά κάνει.

Συνεπῶς ἡ σχέση τεχνολογίας, ἐπενδύσεων καί κερδοφορίας μιᾶς γραμμῆς παραμένει σύνθετη παράμετρος πού σέ ἐποχή σημαντικῶν ἀνακατατάξεων στό χῶρο τῆς ἀκτοπλοΐας δημιουργεῖ σημαντικές ἀμφιβολίες γιά τήν τελική κατάληξη τοῦ ἐγχειρήματος.

3. Οἱ μύθοι περί τοῦ καμποτάξ

Τό περίφημο καμποτάξ, ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀγορῶν, ἀφορᾷ ὄχι μόνο τήν ἐλευθερία δρομολόγησης ἑνός πλοίου σέ μιά γραμμή ἀλλά καί τή διαμόρφωση τῆς τιμῆς τοῦ εἰσιτηρίου καί τῶν τιμῶν τῶν προσφερομένων ὑπηρεσιῶν ἀπό ἕνα πλοῖο. Ἐδῶ ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπίθανοι μύθοι ἐπενδυμένοι γύρω ἀπό τό καμποτάξ καί τούς κινδύνους πού συνεπάγεται ἡ ἄρση του τό 2004.

Ὅπως εἶναι λογικό ἡ εἰσβολή τῶν ξένων ἐταιρειῶν εἶναι ἕνας μύθος πού συντηρεῖται ἐπί χρόνια. Οἱ ξένες ἐταιρεῖες φυσικά μποροῦσαν ἐδῶ καί χρόνια νά συστήσουν μιά ἐταιρεία μέ ἔδρα τήν Ἀθήνα καί νά ζητήσουν τή δρομολόγηση ἑνός πλοίου μέ ἑλληνική σημαία σέ οποιαδήποτε ἐγγῶρια γραμμή. Ὁ λόγος πού καμιά ξένη ἐταιρεία δέν τό ἔκανε αὐτό κατά τό παρελθόν ἦταν ἐπειδή καμιά δέν ἦταν διατεθειμένη νά ἐπενδύσει χρήματα σέ γραμμές ἀμφιπόλου ἀξίας (δές Κυκλάδες) ἢ σέ ἀποδοτικές μέν γραμμές μέ ἔντονη ὅμως παρουσία τοπικῶν ἐταιρειῶν μέ σημαντική πολιτική ἐπιρροή. Ἔτσι ὡς μόνη ἐπιλογή, κατά τήν περίοδο ὅπου οἱ προοπτικές τῆς ἀκτοπλοΐας φάνταζαν θετικές, ἀπέμεινε ἡ συμμετοχή στίς ὑπάρχουσες ἑλληνικές. Ἐντούτοις παραμένει ἀδιευκρίνιστο ἐάν ἐγιναν τέτοιες κινήσεις, εἰδικά κατά τήν περίοδο τῶν ἀναδιαρθρώσεων τῶν μετοχικῶν κεφαλαίων (1998-2000). Πρόκειται γιά φήμες πού δύσκολα στοιχειοθετοῦνται.

Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι ἀκόμα πιο ἀπλός. Οἱ ἑλληνικές ἐταιρεῖες ὅταν τεθοῦν σέ καθεστῶς ἀνταγωνισμοῦ, ὅπως στήν Ἀδριατική, ἔχουν κυριαρχήσει. Ἄν οὔτε στήν Ἀδριατική δέν τέθηκε θέμα καθόδου τῶν ἐταιρειῶν ἀπό τόν Βορρά, (ἢ ἀκόμα ἐμφάνισης τῶν ιδιωτικῶν Ἰταλικῶν ἐταιρειῶν), τότε πολύ περισσότερο ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά φανταστικοί μύθοι πού τούς συντηροῦν οἱ ἐταιρεῖες, οἱ ὁποῖες ἐπιδιώκουν νά διατηρήσουν τό ἐγγῶριο στάτους κδό. Ἡ ἀνταγωνιστικότητα τῆς ἑλληνικῆς ἀκτοπλοΐας παραμένει ὑψηλή ἐξαιτίας πολλῶν παραγόντων: τῶν ιδιόρρυθμων ἐργασιακῶν σχέσεων πού διατηροῦν τό κόστος τῶν πληρωμάτων σχετικά χαμηλό· τῆς συσσωρευμένης τεχνολογίας· τῆς πλοῦ χαλαρῆς τήρησης τῶν προδιαγραφῶν καί τῆς ἀμφιλεγόμενης κρατικῆς παρεμβατικότητας πού δρᾷ καθοριστικά ὡς παράγοντας ἀποτροπῆς εἰσόδου ἀνταγωνιστῶν στόν κλάδο.

Ὁ δεύτερος μύθος ἀφορᾷ στίς τιμές τῶν εἰσιτηρίων. Ἡ κρατική παρέμβαση ὑποτίθεται πῶς διασφαλίζει τή μὴ ἐπιβολή μονοπωλιακῶν τιμῶν στοὺς καταναλωτές. Ἐξ ἀντικειμένου ὅμως οἱ τιμές ἔχουν ὄρια πού τίθενται ἀπό τήν ὑπαρξη ἄλλων μέσων μεταφορᾶς (ἢ σχέση ὑποκατάστασης μέ τίς ἀεροπορικές ἐταιρεῖες). Τό ὑπάρχον σύστημα ἀπέτρεψε πλήρως τόν ἀνταγωνισμό καί τελικά ὁδήγησε μέσα ἀπό τίς συνήθειες ἐτήσιες αὔξεις τῶν εἰσιτηρίων (καί τήν κλασική ἐπιβολή εἰσφορῶν ὑπὲρ τρίτων) στήν καθιέρωση μᾶλλον ὑψηλῶν τιμῶν εἰσιτηρίων. Ἡ συγκριτική ἀνάλυση τῶν σημερινῶν ἐπιπέδων τῶν ἐγγῶριων γραμμῶν (ἄς ποῦμε στίς γραμμές τῆς Κρήτης γιά παράδειγμα) μέ αὐτές τῆς Ἀδριατικῆς ὑποδεικνύει ὅτι οἱ τιμές ἀνά ναυτικό μίλι εἶναι μιάμισο ἢ δύο φορές ὑψηλότερες στίς ἐγγῶριες γραμμές.

Συνεπῶς τό ὑπάρχον σύστημα, ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἀποτελέσματα πού εἶχε κατά τήν περίοδο τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 καί τοῦ 1980, (ὅταν πιθανόν νά ἦταν ἀπαραίτητο προκειμένου νά διευκολύνει τόν σχηματισμό βιώσιμων ἐπιχειρήσεων), στή δεκαετία τοῦ 1990 ὁδήγησε σέ μᾶλλον ἀρνητικά ἀποτελέσματα. Διαμόρφωσε ὑψηλές τιμές εἰσιτηρίων, διατήρησε χαμηλῆς ποιότητας ὑπηρεσίες καί ἐνθάρρυνε τήν τεχνολογική καθυστέρηση τῆς ἀκτοπλοΐας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἦταν οἱ γραμμές τῆς Κρήτης. Μέχρι τήν πολύ πρόσφατη δρομολόγηση πλοίων τύπου σούπερφαστ ἀπό τίς Μινωϊκές στό Ἡράκλειο, ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν γραμμῶν γινόταν μέ σχεδόν πανομοιότυπο τρόπο γιά 30-40 περίπου χρόνια. Ἄν παλαιότερα τό νυχτερινό ταξίδι τῶν 12-13 ὡρῶν ἦταν τό τυπικό χαρακτηριστικό τῶν γραμμῶν τοῦ νηιοῦ, ἡ μόνη ἀλλαγή στή διάρκεια τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν ἦταν ἡ μείωση τῶν ὡρῶν ταξιδιοῦ κατά 2-3 ὥρες. Ἡ ANEK χρησιμοποίησε γιά 25 χρόνια τό «Κύδων», τό «Κάντια» καί τό «Ρέθυμνο» στίς γραμμές τῆς Κρήτης, ἐνῶ οἱ Μινωϊκές, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990, ἀγόρασαν δύο πλοῖα εἰκοσαετίας γιά τίς γραμμές τοῦ Ἡρακλείου.

Η γραμμή της Ιταλίας προσφέρει τιμές κατά πολύ μικρότερες σε σχέση με τις γραμμές εσωτερικού, ιδιαίτερα των μεγάλων νησιών. Όμως, όπως σε κάθε ολιγοπωλική αγορά, τό κίνητρο της σύμπραξης στις τιμές υπερέχει του ανταγωνισμού. Έτσι και εδώ οι τρεις βασικές ανταγωνίστριες εταιρείες (Επιχειρήσεις Αττικής, Μινωϊκές, ANEK) άρχισαν να συμφωνούν τις τιμές στους μήνες αιχμής. Είναι χαρακτηριστικό πως τα τελευταία δύο χρόνια η αρμόδια υπηρεσία της Κομισιόν επέβαλε βαριά πρόστιμα στις εταιρείες αυτές επειδή άκολούθησαν μονοπωλιακές πρακτικές.

Η άρση του καμποτάξ άκυρώνει τό έθνικό μονοπώλιο στις γραμμές εσωτερικού, και όχι τόν ρυθμιστικό ρόλο του Υπουργείου. Επιτρέπει δηλαδή σε ξένες εταιρείες με εύρωπαϊκές σημαίες να ζητήσουν να δρομολογήσουν πλοία στις ελληνικές θάλασσες. Μόνο πού τό παράδειγμα της ελληνικής ήγεμονίας στην Αδριατική μάλλον άκυρώνει μιά τέτοια προοπτική. Ως έχουν τά πράγματα σήμερα ό ανταγωνισμός όρίζεται πλέον ως επαναδιάταξη της ισχύος των τριών ελληνικών εταιρειών. Τό 2004 δέν θά αλλάξει τήν κατάσταση αυτή. Τά μονοπωλιακά συμφέροντα θά φράζουν τό δρόμο σε ότιδήποτε νοείται ως ελεύθερος ανταγωνισμός ή σε ότιδήποτε θεωρείται ως καλώς νοούμενη κρατική ρύθμιση της άκτοπλοΐας.

4. Οι έξαγορές του 1999 και τό τραγελαφικό έγγχείρημα της Minoan Flying Dolphin

Οι σαρωτικές έξαγορές του 1999 άλλαξαν πλήρως τό τοπίο της ελληνικής άκτοπλοΐας. Η Ένωση άκτοπλών μέσα σ' ένα χρόνο έχασε τό 90% των μελών της. Από 26 εταιρείες σχηματίστηκαν μόλις 3 επιχειρηματικοί όμιλοι: οι Μινωϊκές (MFD, Αγούδημος), ή ANEK (NEA, ΔANE, Ρεθυμνιακή, ΛANE) και οι Έπιχειρήσεις Αττικής (Στρίντζης). Όλες οι ανεξάρτητες ιδιωτικές εταιρείες έξαγοράστηκαν, -άπό τις παντόφλες της Αΐγινας μέχρι τά ιπτάμενα δελφίνια (CERES), και άπό τις μικρές εταιρείες λαϊκής βάσης (ΛANE, Ρεθυμνιακή κλπ.) μέχρι τις μεγαλύτερες ιδιωτικές (Αγαπητός, Βεντούρης, Αγούδημος, Στρίντζης). Ταυτόχρονα οι ίδιες οι παραδοσιακές Έταιρείες Λαϊκής Βάσης (Μινωϊκές, ANEK) μεταλλάχτηκαν, καθώς με τις διαδοχικές αύξήσεις κεφαλαίων (έντός ή έκτός χρηματιστηρίου) σχηματίστηκαν έντελώς νέες μετοχικές συνθέσεις.

Η έξέλιξη αυτή μόνο μερικά μπορεί να άποδοθεΐ στις δυνάμεις της άγοράς ή τις τεχνολογικές εξελίξεις και τις τεράστιες επενδύσεις πού αυτές συνεπάγονται. Αντίθετα στην περίπτωση των ελληνικών γραμμών ή μονοπωλική αναδιοργάνωση έγινε με τή συστηματική ύποστήριξη του προηγούμενου Υπουργού Έμπορικής Ναυτιλίας. Αυτό έγινε στην περίπτωση της MFD. Ο τρόπος ήταν άπλός. Τό Υπουργείο υιοθέτησε τήν Ευρωπαϊκή νομοθεσία πού άφορούσε τις προδιαγραφές

των πλοίων και τις πληρότητες τους κατά τούς θερινούς μήνες. Αυτές καθιστούσαν άντιοικονομική τή λειτουργία των πλοίων, καθώς άπαιτούσαν σημαντικές επενδύσεις προκειμένου να προσαρμοστούν τά πλοία στις προδιαγραφές άσφαλείας και ταυτόχρονα μείωναν τά έσοδα κατά τήν καλοκαιρινή περίοδο, όταν πραγματοποιείται τό 60-70% των έτήσιων έσόδων των πλοίων.

Έτσι όδήγησε τις επιχειρήσεις στην άποδοχή των προτάσεων έξαγοράς τους άπό τήν, έννοούμενη άπό τό Υπουργείο, Έταιρεία (έν προκειμένω άπό τήν MFD). Αμέσως μετά τήν έξαγορά, ό Υπουργός άπέσυρε τή σχετική νομοθεσία για τά πλοία ήλικίας άνω των 27 έτών (όπως φάνηκε με τό δραματικό ναυάγιο του «Σάμνηνα»). Επιπρόσθετα άφησε άνοιχτό τό ένδεχόμενο να αύξηθει τό έπιτρεπτό όριο λειτουργίας των πλοίων άπό 35 σε 40 χρόνια ή να καταργηθεί έντελώς, όπως στην υπόλοιπη Ευρώπη. Καθώς τά περισσότερα πλοία είναι παλαιά (μέσος όρος 28-30 έτών), δόθηκε στην νέα ιδιοκτήτρια εταιρεία ή έντύπωση πως θά μπορούσε να παρατείνει τή δραστηριότητα των πλοίων της για μεγάλο διάστημα. Παράλληλα τό Υπουργείο διατήρησε τό μονοπωλιακό καθεστώς στις γραμμές της Κρήτης και της Μυτιλήνης, όταν ή τρίτη εταιρεία (Έπιχειρήσεις Αττικής) ζήτησε να δρομολογήσει πλοία νέας τεχνολογίας σε αυτές. Τό σκεπτικό ήταν έξαιρετικά προκλητικό. Οι εταιρείες των γραμμών δεσμεύτηκαν να φέρουν πλοία νέας τεχνολογίας σε διάστημα δύο έτών. Με αυτό τό έπιχείρημα ή άπόφαση του Υπουργείου ήταν άρνητική για τή δρομολόγηση πλοίων των Έπιχειρήσεων Αττικής.

Τό επιχειρηματικό σχέδιο, ή σύλληψη μιας εταιρείας πού θά διαθέτει συμβατικά πλοία κάθε μορφής (παντόφλες για τήν Αΐγινα, συμβατικά φέρρου για όλα τά μικρά νησιά, και τά ταχύπλοα μικρά και μεγάλα προς όλα τά νησιά), αυτή ή πρωτόγνωρη ιδέα τριών εταιρειών (Saronikos Ferries, Hellas Ferries, Flying Dolphin), πού θά καλύπτει τις ανάγκες του Αργοσαρωνικού, των Κυκλάδων, των Σποράδων και των μικρότερων νησιών της Δωδεκανήσου ήταν άκραία και άνευ επιχειρηματικής ύπόστασης.

Τό «Σχέδιο Σφηνιά», με τή σύμπραξη των Κώστα Αγαπητού και του Γιάννη Λεφάκη, δύο περιορισμένης έμβέλειας άκτοπλών, χρονολογείται άπό τό 1997. Διατυπώθηκε κατ' επανάληψη δημόσια σε συνεντεύξεις του Παντελή Σφηνιά.⁴ Η ιδέα εκπορεύεται άπό τήν τεχνική του σούπερ μάρκετ. Ο Παντελής Σφηνιάς χαρακτηρίζε τις μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις ως μπακάλικα και τις μεγάλες εταιρείες ως σούπερ μάρκετ. Η τεχνική του τελευταίου είναι άπλή. Τό σούπερ μάρκετ πουλάει τοΐς μετρητοΐς και προμηθεύεται επί πιστώ-

4. «Η άλήθεια του Παντελή Σφηνιά», συνέντευξη στο περιοδικό Έφοπλιστής, τ. Απρίλιος 2000, και σε προηγούμενες συνεντεύξεις στο ίδιο περιοδικό.

σει. Ἐτσι κατ' οὐσίαν ἀποκτᾶ τὴ δυνατότητα νά περιορίζει τὸ ἐμπορικό κέρδος στό ἐλάχιστο καί ταυτόχρονα νά ἀντλεῖ κέρδη ἀπό τὴ διαχείριση τῶν διαθέσιμων μετρητῶν. Σέ ἀντίθεση τὸ παραδοσιακό μπακάλικό ἀγοράζει καί πωλαίει ἐπὶ πιστώσει, καί συνεπῶς εἶναι ἀπόλυτα δεμένο μέ τὸ ἐμπορικό κέρδος. Οἱ ἀναλογίες μέ τὴν ἀκτοπλοΐα εἶναι ἄμεσες. Ἡ ἀκτοπλοΐα ὅταν λειτουργεῖ σέ συνθήκες ἀνταγωνισμοῦ μέ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν μικρῶν ἐταιρειῶν εἶναι ἀναγκασμένη νά πωλεῖ ἐπὶ πιστώσει καθὼς οἱ σταθεροὶ πελάτες τῆς (ιδιοκτῆτες φορητῶν), ἢ οἱ ἐνδιάμεσοι πωλητές, ὅπως εἶναι οἱ πρᾶκτορες, ἔχουν ἰσχυρὴ διαπραγματευτικὴ δύναμη. Ἀντίθετα μέ τὸν σχηματισμὸ μεγάλων ὀλιγοπωλιακῶν ἐταιρειῶν ἐνισχύεται ἡ θέση τῶν ἐταιρειῶν καί μποροῦν πλέον νά ἀξιοποιοῦν τὴν πώληση τοῖς μετρητοῖς καί τὴν ἀγορὰ τῶν προμηθειῶν ἐπὶ πιστώσει.

Παρόλη τὴ λογικοφάνεια τοῦ ἐπιχειρήματος ἐντούτοις ἡ ἰδέα τῆς κοινῆς μεγάλης ἐταιρείας εἶχε πολλὰ προβλήματα.

Α) Τὸ νέο ἐπιχειρηματικό σχῆμα εἶχε ἐξαιρετικὰ χαμηλὴ κερδοφορία. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς γραμμὲς εἶναι ἐποχιακές, μέ μικρὸ τζίρο, καί κυρίως χαμηλὴ κερδοφορία λόγω τῶν παθητικῶν χειμερινῶν μηνῶν. Ἄς θάλουμε κάτω τὰ μεγέθη. Ἡ ἐταιρεία τοῦ Λιθωνοῦ (ὅλα δηλαδὴ τὰ παλιὰ ρώσικα φλαῖν τῆς CERES) ἄφηνε κέρδη περίπου 600-700 ἑκατομμύρια τὸ χρόνο, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξαγορὰ τῆς ἀπὸ τὴν MFD. Ἐνα συμβατικό πλοῖο σέ κάποια γραμμῇ τῶν Κυκλάδων εἶχε τζίρο περίπου 1,1-1,5 δισεκατομμυρίων τὸ χρόνο καί καθαρὴ κερδοφορία τῆς τάξης τῶν 100-200 ἑκατομμυρίων. Μία παντόφλα τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ εἶχε κερδοφορία τῆς τάξης τῶν 20-30 ἑκατομμυρίων τὸ χρόνο. Συνεπῶς τὰ περίφημα 78 πλοῖα, στά ὁποῖα ἀθροίζονται τὰ μικρὰ ἱπτάμενα, οἱ παντόφλες, τὰ μικρὰ συμβατικά πλοῖα (Ἀργοσαρωνικός καί Σποράδες) καί τὰ 25 περίπου συμβατικά πλοῖα (τῶν Κυκλάδων, τῶν Σποράδων καί τῆς Δωδεκανήσου) στήν καλύτερη περίπτωση μπορεῖ νά ἀποδώσουν 4-5 δια. τὸ χρόνο. Ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἐταιρείας μέ ἴδια κεφάλαια τῆς τάξης τῶν 170 δισεκατομμυρίων εἶναι ἀντιοικονομικὴ, ἐφόσον οἱ ἀποδόσεις τοῦ κεφαλαίου τῆς ἀναμένεται νά εἶναι τόσο μικρές, -τῆς τάξης δηλαδὴ τοῦ 3-4% ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου τῆς. Συνεπῶς μέ αὐτὴ τὴν κερδοφορία ἡ νέα ἐταιρεία δέν θά μπορούσε οὔτε νά διανεμῇ κέρδη στοὺς μετόχους τῆς (κυρίως σέ αὐτοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀντλήσε τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ ἴδια κεφάλαια), οὔτε θά μπορούσε νά προβεῖ σέ νέες ἐπενδύσεις ἀντικατάστασης τῶν πλοίων (τὰ 70 ἀπὸ τὰ 78 πλοῖα μέ τὴν ἰσχύουσα νομοθεσία θά ἦταν ἄχρηστα σέ διάστημα 3-5 ἐτῶν).

Β) Ἡ ἐταιρεία αὐτὴ δέν θά μπορούσε νά μειώσῃ τὸ κόστος λειτουργίας τῶν πλοίων ἀξιοποιώντας τίς οικονομίες κλίμακας. Οἰκονομίες κλίμακας ὑπάρχουν στήν προμήθεια τῶν καυσίμων καί σέ ὀρισμένες ἄλλες δαπάνες. Ταυτόχρονα ἡ μονοπωλιακὴ ἐταιρεία ἔχει τὴν δυνατότητα ἐξορθολογισμοῦ τῶν δρομολογίων καί μειώ-

σης τοῦ κόστους διάθεσης τῶν εἰσητηρίων μέ τὴν συμπίεση τοῦ κέρδους τῶν πρακτόρων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, κατὰ κανόνα, τὸ κόστος διαχείρισης τοῦ πλοίου εἶναι μειωμένο ὅταν ἀνήκει σέ μία μικρὴ ἰδιωτικὴ ἐπιχειρήσιμη παρά σέ μία μεγάλη. Ἐφόσον ἐν προκειμένῳ πρόκειται γιὰ ἐντελῶς διαφορετικὰ πλοῖα (διαφορετικός ἐξοπλισμός, τύπος μηχανῶν καί τύποι πλοίων) οἱ οικονομίες κλίμακας στή συντήρηση καί ἐπισκευὴ τῶν πλοίων εἶναι ἀνύπαρκτες.

Γ) Τὰ πλοῖα ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὴν MFD σέ ὑπερτιμημένες τιμές. Ἡ πραγματικὴ ἀξία τοῦ συνόλου τῶν πλοίων πού ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὴν MFD τὸ 1999 δέν ξεπερνοῦσε τὰ 80-85 δισεκατομμύρια δραχμῆς. Ἀντίθετα ἡ MFD τὰ ἀγόρασε ἐναντι συνολικῆς ἀξίας 150. Φυσικὰ ἔνα μεγάλο μέρος καταβλήθηκε μέ τὴ μορφή μετοχῶν τῆς νέας ἐταιρείας. Παρόλα αὐτὰ ἡ τιμὴ τῆς μετοχῆς εἶχε ἐγγυηθεῖ (στοὺς παλιούς ἰδιοκτῆτες) πρὸς 3.000 δραχμῆς καί ἐάν κατὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς διαπραγμάτευσής τῆς στό χρηματιστήριον ἡ τιμὴ ἔπεφε κάτω ἀπὸ τίς 3.000 δραχμῆς ἡ MFD θά κάλυπτε τὴ διαφορά. Γιὰ τὰ χρέη τῶν πλοίων πού ἀγοράστηκαν καταβλήθηκαν στίς τράπεζες περίπου 50 δισεκατομμύρια σέ διάφορους συνδυασμούς ρευστῶν καί μετοχῶν.

Δ) Σάν νά μὴν ἐφθάναν αὐτὰ μέ τὴν ἐξαγορὰ ἡ Ἐταιρεία προέβη σέ ἐξαιρετικὰ δαπανηρῆς μετασκευές σέ πλοῖα πού ὁ χρονικός τους ὀρίζοντας σύμφωνα μέ τὴν ἰσχύουσα νομοθεσία εἶναι ἀπὸ 3 ἕως 7 χρόνια. Οἱ μετασκευές τῆς τάξης τῶν 450 ἑκατομμυρίων, σ' ἔνα πλοῖο 31 ἐτῶν, μέ μέση ἐτήσια κερδοφορία 150 ἑκατομμυρίων, ἦταν παράλογη ἐξαρχῆς καί στηριζόταν ἀποκλειστικά στήν προσδοκία πὼς τὸ Ὑπουργεῖο θά παρέτεινε τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πλοίων πέρα ἀπὸ τὴν 35ετία. Τὸ ἐγχείρημα ἦταν προκλητικό μέ δεδομένες τίς τεχνολογικὲς ἐξελίξεις στήν ἀκτοπλοΐα.

Ε) Τὸ ἄλλο πρόβλημα τοῦ ἐγχειρήματος ἦταν ἡ ἴδια ἡ ἰδέα τοῦ μονοπωλίου. Εἶναι ἀδιανόητο νά σκεφεῖ κανεὶς ὅτι ἡ μονοπωλιακὴ πρακτικὴ στό Αἰγαῖο θά εἶχε ἀντοχή στό χρόνο. Τὴ στιγμὴ πού ἡ MFD ἐπένδυσε στὰ παμπάλαια πλοῖα καί στήν ἀμφιλεγόμενη τεχνολογία τῶν μεγάλων ἱπτάμενων, οἱ Ἐπιχειρήσεις Ἀττικῆς ἀπάντησαν μέ τὴν ἐξαγορὰ τοῦ Στρίντζη καί τὴν παραγγελία νέων φέρρυ, ἰδανικῶν γιὰ τὸ Αἰγαῖο. Ἡ σειρά μέ τὴν ἐμπορικὴ ὀνομασία Blue Star Ferries, πού ἐτοιμάζονται νά μποῦν στίς βασικὲς γραμμὲς τῶν Κυκλάδων καί πιθανότατα στὴ γραμμὴ τῆς Μυτιλήνης, (ἴσως καί τῆς Ρόδου) εἶναι συμβατικά πλοῖα τεχνολογίας σουπερφαστ (μέ ταχύτητα 28-29 μίλια) καί μικρότερου ὄγκου ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Ἰταλίας. Κατασκευάζονται πλέον ἀπὸ Κορεάτικα ναυπηγεῖα σέ πολὺ ἀνταγωνιστικὲς τιμές καί εἶναι σαφῶς πιὸ οικονομικά ἀπὸ τὰ ταχύπλοα καί πιὸ συμβατὰ μέ τίς θάλασσες τοῦ Αἰγαίου. Ἡ ὑπόθεση ἐργασίας ὅτι ὁ ἀνταγωνισμός θά ἀποκλειόταν γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ἦταν ἀπόλυτα λανθασμένη.

Συνεπῶς σέ ὄρους πραγματικῆς οικονομίας τὸ ἐγχείρημα τῆς MFD ἦταν ἀποτυχημένο ἀπὸ τὴν ἀρχή. Τό

Ύψος τῶν ἐπενδύσεων ἦταν δυσανάλογο πρὸς τὴν ἀναμενόμενη ἀπόδοση. Ἡ ἐταιρεία ἀποκτοῦσε πλοῖα γηραμενά μετὰ τὴν προοπτικὴ νὰ χρειαστεῖ ἡ ἀντικατάσταση τους καὶ τεράστιες νέες ἐπενδύσεις μετὰ ἀπὸ λίγα χρόνια. Τὸ μοναδικὸ ἀξιο λόγου τμήμα τῆς ἐταιρείας, τὰ νέα ἱπτάμενα καὶ τὰ καταμαράν (τὰ 4 νέα δηλαδὴ πλοῖα) ἀποτελοῦν μὲν τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα, ἡ ἐμπορικὴ ἀξία τῶν ὁποίων ὅμως παραμένει ἀκόμα ἀμφιλεγόμενη. Ἔχουν δηλαδὴ ἀπὸ μόνον τοὺς ἕνα ἐπιχειρηματικὸ ρίσκο. Τέλος τὰ ἀντίστοιχα πλοῖα πού ἀποκτήθηκαν ἀπὸ τὸν Γοῦτο, ἦταν καὶ ἀπὸ τεχνολογικὴ ἀποψη προβληματικά.

Ἄρα ἐφόσον τὰ δεδομένα τῆς πραγματικῆς οἰκονομίας ἦταν ἐξαρχῆς ἀρνητικά, ὁ μόνος λόγος πού ἔδινε νόημα στὸ ἐγχείρημα ἦταν οἱ χρηματιστηριακὲς προσδοκίες. Ἐφόσον ὑπῆρχαν μικροεπενδυτὲς οἱ ὁποῖοι ἀγόραζαν μετοχὲς ἐταιρειῶν μετὰ P/E 45, 60 ἢ 80, τότε οἱ προσδοκίες ἦταν αὐξημένες. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πραγματικὰ δεδομένα τοῦ ἐγχειρήματος καὶ ἐφόσον ἡ Ἐταιρεία θὰ ἔμπαινε γρήγορα στὸ Χρηματιστήριο, τότε ἡ τιμὴ ἀπόκτησης τῶν μετοχῶν ἀπὸ 3.000 θὰ μποροῦσε εὐκόλα νὰ γίνῃ 6.000 δραχμὲς σύμφωνα μετὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς (τέλη τοῦ 1999). Ἄρα θὰ φθάναμε σὲ μιὰ τιμὴ μετοχῆς πού θὰ ἀντιτοίχοῦσε στὸ 400% τῆς ἀξίας τῶν πλοίων.

Οἱ παλιοὶ ἀκτοπλοῖοι θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκποιήσουν τὰ χαρτιά τους σὲ πολὺ καλὲς τιμὲς καὶ νὰ συγκεντρώσουν κεφάλαια γιὰ τὶς νέες δραστηριότητές τους ἐκτὸς ἀκτοπλοῖας. Οἱ νέοι μέτοχοι (αὐτοὶ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου) μετὰ τὰ λεφτὰ τῶν ὁποίων ἔγιναν οἱ ἐξαγορές στὸ σκέλος τοῦ ρευστοῦ, θὰ προσδοκοῦσαν διπλασιασμὸ τοῦ κεφαλαίου τους σ' ἕνα χρόνο. Ἀνάλογα μετὰ τὴ συγκυρία ἢ θὰ ρευστοποιοῦσαν ἢ θὰ κρατοῦσαν τὶς μετοχὲς ἐάν οἱ προσοπτικὲς τῆς ἐταιρείας φάνταζαν θετικές. Ἡ ἐταιρεία μετὰ ἐνισχυμένη τὴ χρηματιστηριακὴ τῆς θέσης θὰ προέβαινε σὲ αὐξήσεις κεφαλαίου προκειμένου νὰ προβεῖ σ' ἕνα νέο κύκλο ἐπενδύσεων πού θὰ ἐξορθολόγιζε τὰ πραγματικὰ μεγέθη τῆς ἐταιρείας καὶ θὰ δημιουργοῦσε τὴ βάση γιὰ τὴν κυριαρχία στὶς γραμμὲς αὐτές γιὰ ἀρκετὰ χρόνια.

Μόνον πού ἡ προβολὴ τῆς χρηματιστηριακῆς λογικῆς πάνω στὰ ἐπιχειρηματικὰ σχέδια καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο, εἶναι διαστρεβλωμένη ὀπτικὴ περὶ ἐπιχειρηματικότητας. Τὸ νὰ στηρίζει κανεὶς τὸ ἐπιχειρηματικὸ σχέδιο ὄχι στὰ πραγματικὰ μεγέθη τῶν ἀγορῶν, ἀλλὰ στὴν πεποίθηση ὅτι πάρα πολλοὶ ἀδαεῖς θὰ εἶναι διατεθειμένοι νὰ δώσουν πραγματικὸ χρεῖμα γιὰ τὴν ἀγορὰ ὑπερτιμημένων μετοχῶν εἶναι ἀπόφαση ἐξαιρετικὰ ὑψηλοῦ κινδύνου.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2000 τρεῖς μὲν μῆνες μετὰ ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τοῦ «Σχεδίου Σφηνιά», ἡ MFD ἦταν ἤδη χωρὶς μέλλον. Τὸ Χρηματιστήριο ἔπαυσε καὶ ἡ ζήτησις γιὰ νεοεισερχόμενες μετοχὲς δὲν ἐξασφάλιζε πλέον τὴ διατήρησις τῆς ἀρχικῆς τιμῆς τῆς μετοχῆς. Ἀπὸ μετόχους τῆς MFD ἀρχισε ἀμέσως ἡ ἐναγώνια προσπάθεια ξεφορτώματος τῶν μετοχῶν σὲ τιμὲς ἀπὸ

3.000-4.000. Εἶναι ἀγνωστο πόσες μετοχὲς μεταβιβάστηκαν στὴν ἐλληνικὴ ἐπαρχία καὶ ἂν πείστηκαν ξένοι ἐπενδυτὲς νὰ ἀγοράσουν μετοχὲς. Ἡ εἰκόνα ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τοῦ Πειραιᾶ δείχνει ὅτι ὑπῆρχαν ἐξαρχῆς δυσκολίες στὴ διάθεσις μετοχῶν σὲ σχετικῶς μετὰ τὴν ναυτιλία ἰδιῶτες ἢ ἐπιχειρήσεις. Ὅρισμένοι μέτοχοι τῆς MFD, ὅπως ἦταν ὁ Λιβανός, πού ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐνδιαφερόντουσαν νὰ πουλήσουν τὶς μετοχὲς τοὺς εἶχαν ἀδυναμία νὰ βροῦν ἀγοραστὲς στὴν πιάτσα τοῦ Πειραιᾶ. Αὐτὰ μέχρι τὸ ναυάγιο τοῦ «Σάμψηνα». Πάντως ἡ σημερινὴ σύνθεσις τοῦ μετοχολόγιου τῆς ἐταιρείας εἶναι ἕνα μεγάλο μυστικὸ τὸ ὁποῖο κανεὶς δυστυχῶς δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορίσει ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση.

Τὸ ἐρώτημα πού παραμένει εἶναι γιὰτί ἔγινε τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ παρά τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν παρακινδυνευμένο καὶ γιὰτί ἐνέπλεξε τόσους πολλοὺς, κατὰ γενικὴ ὁμολογία πετυχημένους ἐπιχειρηματίες. Ἡ ἀπάντησις εἶναι μᾶλλον ἀπλή. Ἐπειδὴ συνέφερε πάρα πολλοὺς. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐποχὴ τῆς κερδοσκοπίας ἐνδείκνυται γιὰ τὴ δημιουργία παραπλανητικῶν ἐντυπώσεων. Οἱ δύο βασικὲς τράπεζες (Ἐθνικὴ καὶ Ἐμπορικὴ) ἐπιζητοῦσαν μιὰ λύσις στὸ πρόβλημα τῶν ἐπισφαλῶν δανειῶν πού ἀφειδῶς εἶχαν δώσει σὲ ὀρισμένες ἐπιχειρήσεις τοῦ κλάδου (Ἀγαπητὸς Κ., κ.ά.). Οἱ ἀκτοπλοῖοι, προσέβλεπαν σὲ τριπλασιασμὸ ἢ τετραπλασιασμὸ τῆς ἀξίας τῶν ἐπιχειρήσεών τους καὶ διατήρησις μιᾶς προνομακῆς θέσης στὴ δομὴ τῆς νέας ἐταιρείας. Οἱ νέοι μεγαλοεπιχειρηματίες ἐπενδυτὲς προσέβλεπαν σὲ μιὰ ἐντελῶς κερδοσκοπικὴ κίνησις πού θὰ τοὺς ἀπέφερε εὐκόλο χρεῖμα καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐμπιστεύονταν τὰ χρήματά τους σ' ἕνα πολὺ πετυχημένο καὶ φίλο ἐπιχειρηματία. Σὲ περίπτωσις ἐπιτυχίας τοῦ ἐγχειρήματος θὰ ἀποκτοῦσαν στρατηγικὴ θέσις σὲ ἕνα ἀκόμα τομέα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας. Ἡ ὑπουργεῖα Σουμάκη διευκόλυνε τὸ σχῆμα ἐν μέσω μιᾶς πολιτικῆς συγκυρίας πού ἐνίσχυε τὴν ἰδέα ὅτι τὸ κόμμα τοῦ χρηματιστηρίου θὰ κέρδιζε τὶς ἐπόμενες ἐκλογές.

Ἡ ἀλλαγὴ πολιτικῆς ἦταν ἀπότομη μετὰ τὶς ἐκλογές. Ὁ νέος ὑπουργὸς κράτησε ἀμέσως τὶς ἀποστάσεις τοῦ ἀπὸ τὸ ἐγχείρημα. Οἱ λόγοι ἦταν πολλοί. Πρῶτον οἱ εὐρωπαϊκὲς πιέσεις πρὸς τὴν Ἑλλάδα νὰ ἀνοίξει τὶς ἀγορές της πέρα ἀπὸ τὶς πέντε ἐπιχειρηματικὲς οἰκογένειες πού ἀποκτοῦν προνομακὴ σχέση σὲ κάθε νέα ἀγορὰ πού δημιουργεῖται (στὰ ΜΜΕ, στὶς τράπεζες, στὶς τηλεπικοινωνίες, στὴν ἐνέργεια, στὶς κατασκευές, στὴ βιομηχανία ὀπλων, στὶς ἀσφάλειες, στὸ τζόγο καὶ τώρα στὴν ἀκτοπλοῖα). Ἡ ὀριζόντια ἐπέκτασις τῶν ἐπιχειρηματικῶν αὐτῶν οικογενειῶν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1990 εἶναι ἐντυπωσιακὸ καὶ πρωτόγνωρο φαινόμενο. Τὸ δεύτερο ἔχει νὰ κάνει μετὰ τὴν ἴδια τὴν ὑψὴ τοῦ ἐγχειρήματος. Οἱ ἀντιδράσεις τῶν νησιῶν εἶχαν ἀρχίσει ἀμέσως ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Πάσχα, ὅπως καὶ τὰ πρῶτα ἀτυχήματα σὲ πλοῖα τῆς MFD. Τρίτον ἡ ἰδέα τοῦ μονοπωλίου ἦταν ἀδύνατο νὰ διατηρηθεῖ γιὰ πολὺ.

Τά εργασιακά αποτέλεσαν τό πρώτο πεδίο σύγκρουσης τού νέου ύπουργού μέ τήν MFD. "Όταν κυριαρχεί ένα κρατικό μονοπώλιο συνήθως όλοι διαγνώσκουν τόν κίνδυνο νά ενισχυθεί ή διαπραγματευτική δύναμη τών συνδικάτων και νά σχηματιστούν «συντεχνιακές» συνθήκες εργασίας. "Όταν όμως κυριαρχεί ένα ιδιωτικό μονοπώλιο τό εργασιακό καθεστώς κινείται ακριβώς πρός τήν αντίθετη κατεύθυνση. Στίς αρχές τού καλοκαιριού τού 2000 ή MFD και τό 'Υπουργείο 'Εμπορικής Ναυτιλίας μέτρησαν τίς δυνάμεις τους μέ άφορμή τή διαμάχη τους για τά μονά ή διπλά πληρώματα τών πλοίων ύψηλής τεχνολογίας. 'Η MFD (καί ό Στρίντζης) επέμεινε νά ύπάρχει τό ίδιο προσωπικό τόσο στά πρωινά, όσο και στά άπογευματινά δρομολόγια, πρός τίς Κυκλάδες. 'Από τήν άλλη ή Πανελλήνια 'Οργάνωση Ναυτών και τό ύπουργείο διεκδίκησαν τό αυτόνομητο: νά ύπάρχουν διπλά πληρώματα προκειμένου νά τηρείται τό καθεστώς τών βαρδιών (όπως ισχύει έξάλλου στά συμβατικά πλοία). 'Η κλιμάκωση τής σύγκρουσης μέ τήν άπειλή από τήν MFD μή εκτέλεσης τών δρομολογίων (εδώ διαχώρισε τή θέση του ό Στρίντζης) οδήγησε στήν κατά κράτος ύποχώρηση τής MFD και όριστικοποίησε τίς πολιτικές δυσκολίες πού θά αντιμετώπιζε πλέον ή εταιρεία αυτή. Σύντομα οι έξελίξεις ξεφύγαν από τά εργασιακά και τό τραγικό ναυάγιο άπλώς σφράγισε τόν κύκλο αναβλητικότητας πού ή προηγούμενη κατάσταση συντηρούσε.

5. 'Η έπερχόμενη κρίση ρευστότητας τής ελληνικής άκτοπλοΐας

Τί θά άπογίνει ή MFD; Και τί άλυσιδωτές επιπτώσεις θά έχει αυτό για τή μητρική εταιρεία, τίς Μινωϊκές Γραμμές; Και τί επιπτώσεις θά έχει ή κατάρρευση τού χρηματιστηρίου για τήν άνεύρεση χρηματοδοτικών πόρων από τίς ύπόλοιπες εταιρείες τήν ANEK και τίς 'Επιχειρήσεις 'Αττικής; 'Η ANEK άπέτυχε παταγωδώς νά συγκεντρώσει χρήματα κατά τήν πρόσφατη αύξηση τού μετοχικού της κεφαλαίου στά τέλη τού 2000. Συγκέντρωσε μόλις 9 δισεκατομμύρια δραχμές, όταν ό στόχος ήταν για 40. Οι 'Επιχειρήσεις 'Αττικής μέ τή σειρά τους αρχίζουν νά εμφανίζουν προβλήματα ρευστότητας πού άνάλογα μέ τήν έκταση τους (για τά όποια δέν ύπάρχουν σαφή δεδομένα) μπορεί νά θέσουν σέ κίνδυνο τήν ύλοποίηση τού φιλόδοξου επενδυτικού τους προγράμματος.

Οι άπαντήσεις στα έρωτήματα αυτά είναι κρίσιμες. 'Η MFD μέ μετοχικό κεφάλαιο 170 δισεκατομμύρια είναι εταιρεία ισοδύναμη μέ τή μητρική της τίς Μινωϊκές. Συνεπώς δέν είναι αυτόνομητο ότι ή τελευταία, πού είναι κερδοφόρα μπορεί νά άπορροφήσει εύκολα τίς ζημιές τής πρώτης. 'Η MFD δέν είναι ή μικρή προβληματική εταιρεία πού ή μεγάλη μητρική καλείται νά άπορροφήσει. Κάθε άπόπειρα από τίς Μινωϊκές νά διασώσουν τήν MFD συνεπάγεται πολλούς κινδύνους

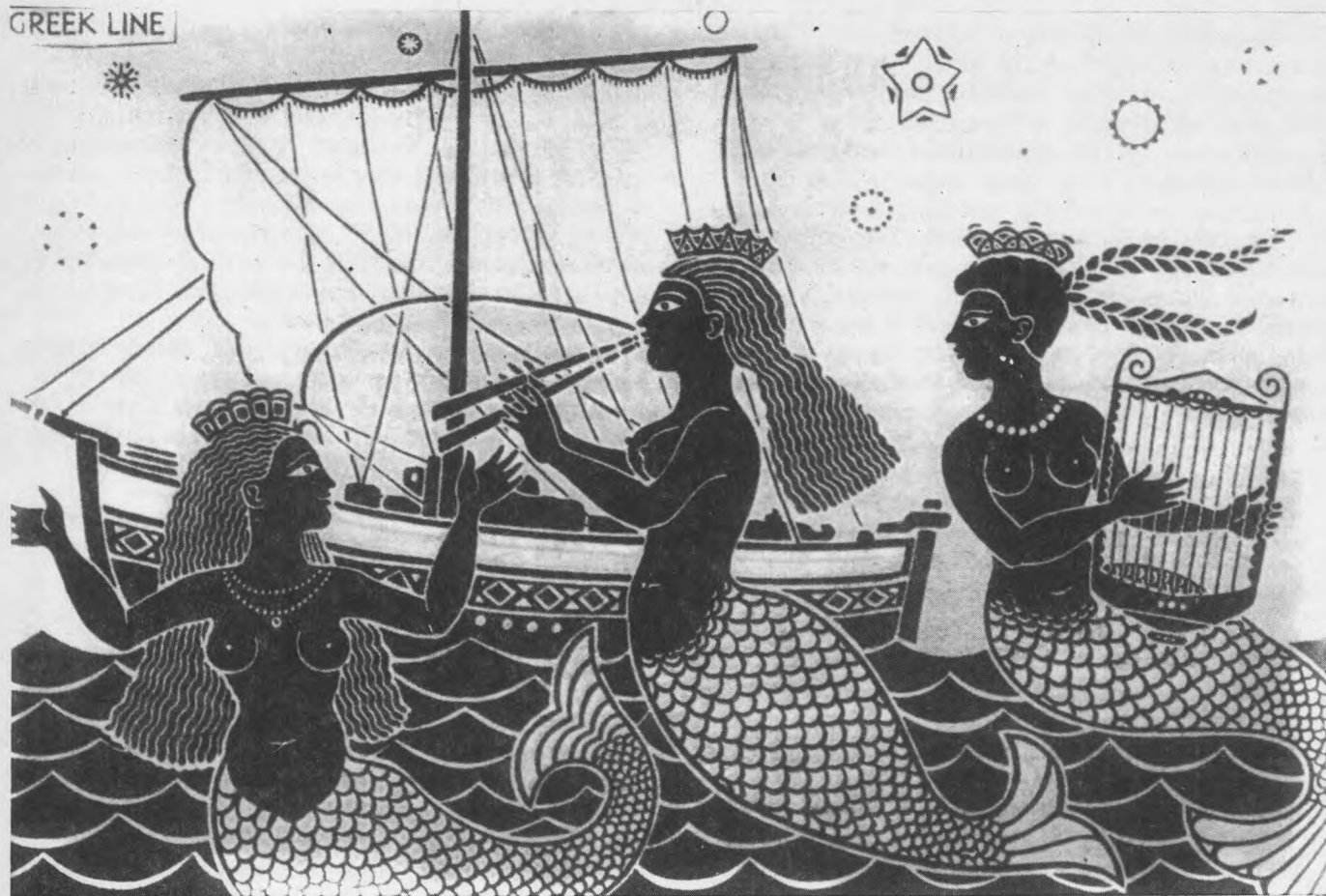
για τήν ίδια. Συνεπώς τό πρόβλημα είναι όρατό. 'Εξάλλου οι Μινωϊκές έχουν άνοιχτεί σέ άγορές νέων πλοίων τά όποια άπαιτούν ύψηλό δανεισμό. 'Εφόσον ή τιμή τής μετοχής έχει πέσει πλέον κάτω από τίς 2000 δραχμές, οι Μινωϊκές όφείλουν νά προστατέψουν τή ρευστότητά τους προκειμένου νά μήν εκτεθεί ή δανειοληπτική θέση τής εταιρείας. 'Αρα δέν είναι εύκολο νά διαθέσει 40-50 δισεκατομμύρια για νά φέρει σέ ισορροπία τήν MFD. Γι' αυτό οι Μινωϊκές έχουν επιλέξει μία σταδιακή στρατηγική έλέγχου και άνάληψης εύθυνών στήν 'Εταιρεία.

Οι επενδυτές τής MFD έχουν χάσει ήδη τά χρήματά τους. 'Η τιμή τής μετοχής κατά τήν κτήση της τόν Νοέμβριο τού 1999 ήταν 3000 δραχμές. Σήμερα, εάν μπει στό χρηματιστήριο, είναι άμφίβολο εάν θά έχει τιμή πάνω από 1000 δραχμές. Τό πιό πιθανό είναι νά κινηθεί στίς 600-800 δραχμές. 'Η μοναδική έπιλογή τής MFD είναι νά παρατείνει τή λειτουργία τού ύπάρχοντος στόλου πέρα από τήν 35ετία. 'Αλλιώς σέ τριά-τέσσερα χρόνια θά βρεθεί στό σημείο νά πρέπει νά άποσύρει περίπου τά 60 από τά 80 της πλοία. 'Η έκταση τού προβλήματος είναι καταλυτική για τήν ύπαρξη τής ίδιας τής εταιρείας, έφόσον φθάσει μέχρι εκεί. Τό σίγουρο είναι ότι μέχρι τότε ή MFD, ή θά έχει χρεοκοπήσει, ή θά έχει σπάσει σέ μικρότερες εταιρείες μέ πιθανότητα έξαγορής μίας ή περισσότερων από αυτές ή θά έχει μεταμορφωθεί μέσα από τήν πιθανή ριζική αναδιάρθρωσή της μέ νέα πρόσωπα και κυρίως νέους πόρους.

Οι άλλες εταιρείες θά αντιμετώπισουν επίσης σημαντικά προβλήματα. 'Ας ξεκινήσουμε μέ τίς Μινωϊκές. 'Η έπιχείρηση δέν αντιμετώπιζει άμεσα προβλήματα για τόν ύπάρχοντα στόλο της και τό ένα πλοίο πού περιμένει ακόμα από τά ναυπηγεία τής 'Ιταλίας. Μετά όμως τό πρόγραμμα κατασκευής άλλων τεσσάρων πλοίων θά πρέπει νά προσαρμοστεί στήν έλλειψη ικανών ιδίων κεφαλαίων και άδυναμίας άπόκτησης και άλλων δανείων. 'Η πώληση τών παλαιότερων πλοίων τής εταιρείας θά βελτιώσει τή ρευστότητά της, αλλά παραμένει άσαφές εάν αυτό άρκεί για τή χρηματοδότηση τών νέων κατασκευών. 'Η άναζήτηση διεθνών συνεργασιών ίσως άποδειχθεί έντελώς άναγκαία.

'Η ANEK μετά τήν άποτυχία άντλησης νέων κεφαλαίων κατά τήν αύξηση τού μετοχικού της κεφαλαίου θά άναγκαστεί μέ τή σειρά της νά περιορίσει τό επενδυτικό της πρόγραμμα. Θά μείνει στήν 'Ιταλία μέ τέσσερα πλοία δύο τύπου σούπερφαστ και τά «Κρήτη» I και II. Τό «Βενιζέλος» θά παραμείνει τό μεγάλο της πρόβλημα. 'Εάν μετακομίσει μόνιμως στό 'Ηράκλειο, τότε ή ANEK θά έχει χώρο για ένα ακόμα πλοίο στό 'Ηράκλειο και θά συνεχίσει τίς πωλήσεις τού πλεονάζοντος στόλου. Θά πρέπει φυσικά νά τακτοποιήσει και τίς έκκρεμότητες μέ τή ΔANE και τήν άνυπαρξία κελών πλοίων σέ μία τόσο ζωτική γραμμή.

'Η άλλη εταιρεία πού έλέγχεται από τήν ANEK, ή NEA βρίσκεται επίσης αντιμετώπη μέ σημαντικά προ-

Επισημολογούμενοι της Εταιρείας «Greek Line».

βλήματα. Οι παραγγελίες της τήν έχουν αφήσει εκθετη καθώς ο «Αΐολος», το μονοχάλ απόκτημά της δραστηριοποιείται στις Κυκλάδες με αμφίβολα οικονομικά αποτελέσματα, ενώ τὰ ὑπὸ κατασκευή πλοῖα της (δύο ἀκόμα μονοχάλ) θά ἀπαιτήσουν πόρους πού μάλλον εἶναι δύσκολο νά βρεθοῦν στή σημερινή συγκυρία. Ἡ ΝΕΛ ἀποτελεῖ τυπικό παράδειγμα ἐταιρείας μέ ἀπουσία στρατηγικῆς καί ξεκάθαρων στόχων καί γιὰ τὸ λόγο αὐτό εἶναι ἡ μόνη πού κινδυνεύει νά χάσει σημαντικό μερίδιο ἀγορᾶς στήν ἔδρα της, ὅταν θά μποῦν στή γραμμή καί ἄλλες ἐταιρεῖες.

Τέλος οἱ Ἐπιχειρήσεις Ἀττικῆς δεινούν τήν εἰκόνα μᾶς ἐταιρείας πού διαθέτει πληθώρα ἀδειῶν σκοπιμότητας στήν Ἑλλάδα καί τὸ ἐξωτερικό (Βαλτική, Ἰρλανδία-Σκωτία-Εὐρώπη) χωρίς ὅμως νά διαθέτει πλοῖα γιὰ νά τίς ἐνεργοποιήσει. Ἡ πρόσφατη παραλαβή ἐνός πλοίου καί ἡ ἐπικείμενη ἐνός ἀκόμα στό ἄμεσο μέλλον θά δώσει κατ' ἀνάγκη προτεραιότητα στίς γραμμές τοῦ ἐξωτερικοῦ, στίς ὁποῖες ἡ ἐταιρεία φαίνεται νά ἔχει ἐπενδύσει πολλά κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια.

Ἡ θυγατρική της (Στρίντζης) βρῖσκεται ἐπίσης ἐν μέσω ἀρκετῶν παραγγελιῶν νέων πλοίων τὰ ὁποῖα ἐπίσης θά ὀδηγήσουν στή σημαντική ἀναδιάρθρωση

τοῦ στόλου τῆς ἐταιρείας. Τά σχέδια γιὰ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐταιρείας στίς ἐγχώριες γραμμές παραμένουν φιλόδοξα. Ὅμως ἡ ὑλοποίησή τους παραμένει ἀδέβαιη μέχρις ὅτου ἀποσαφηνιστοῦν οἱ νέες δομές πού θά προκύψουν στίς γραμμές αὐτές.

Μέ μιά λέξη ὁ κύκλος τῆς ὑπερεπένδυσης στήν ἀκτοπλοῖα μέ τήν μαζική κατασκευή νέων πλοίων φαίνεται νά πλησιάζει στό τέλος της, ἐνῶ τὰ ἐπενδυτικά σχέδια τῶν ἐταιρειῶν βρῖσκονται στή μέση. Ὅλα θά ἐξαρτηθοῦν ἀπό παράγοντες πού βρῖσκονται σέ ἐξέλιξη. Θά γίνων ἀνταγωνιστικές οἱ γραμμές, μέ ὁρατό ὅμως κίνδυνο τήν κρίση κερδοφορίας τῶν ἐταιρειῶν; Ποιές τεχνολογίες θά κριθοῦν ἀποδοτικότερες στίς ἐλληνικές θάλασσες; Ποιά ἐπιχειρηματικά σχήματα θά ἀποδειχθοῦν μακροβιότερα; Τί πολιτική θά ἀκολουθήσει τὸ Ὑπουργεῖο Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας; Τί ἀντιδράσεις θά προκληθοῦν ἀπό τὸ σημερινό σύστημα λειτουργίας τῆς ἀκτοπλοῖας; Σέ ποιές ἀγορές ἐκτός Ἑλλάδας θά ὑπάρξει ἐπέκταση ἐλληνικῶν ἐταιρειῶν ἢ τί διεθνεῖς συνεργασίες θά δημιουργηθοῦν; Ἴσως κάθε πρόβλεψη εἶναι πρόωρη. Ἐντούτοις καί κάθε παρορμητική ἀπάντηση δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι λανθασμένη.

Ο ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ: ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΑΝΤΑΡΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΠΕΙΛΗ ΤΗΣ ΚΟΛΑΣΗΣ¹

της Εύαγγελης 'Αρ. Ντάτση

Ἡ ἀνταρσία τῆς γραφῆς

Ἡ γραφή απέσπασε τὸν ἀγωνιστὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης Γιάννη Μακρυγιάννη ἀπὸ τῆς χορείας τῶν ἀναλφάβητων Ἑλλήνων πού συμμετείχαν στὴν ἐπαναστατικὴ διαδικασία. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸν ἐνωμάτωσε κίόλας στὸ πολιτισμικὸ σύστημα τοῦ ἀνώτερου, λόγιου ἢ κυρίαρχου πολιτισμοῦ. Ὡστόσο ὁ ἴδιος, ὅπως καὶ πολλοὶ συναγωνιστές του, εἶχαν συναίσθηση ὅτι ἐκεῖνος, ἦταν ἤδη ἓνας ἀπὸ τοὺς *κορυφαίους*² τοῦ χοροῦ καὶ ὡς κορυφαῖος τοῦ χοροῦ ἀπευθύνεται στὸν Ὀθωνα ὅταν τοῦ λέγει: «Ὅτι μ' αὐτεῖνη τὴν προσαφαίρεση ὅσοι ἄνθρωποι εἶναι τῆς μεταβολῆς εἶναι σέ ριζικόν. *Εἶμαι ἓνας κ' ἐγὼ ἀπὸ αὐτούς*».³ Μὲ τὴ φράση «εἶμαι ἓνας κ' ἐγὼ ἀπὸ αὐτούς» ὁ Μακρυγιάννης ὑπενθυμίζει στὸν μονάρχη καὶ ταυτόχρονα καταθέτει γιὰ τοὺς «ἀδερφοὺς ἀναγνώστες» τοῦ μέλλοντος τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτισμικὴ του ταυτότητα.

Γιὰ τὴ δική του συνείδηση, τὰ μηνύματα τῶν πραγματικῶν γεγονότων πού καταγράφει στὰ *Ἀπομνημονεύματα* καὶ τῶν «φαντασιακῶν» μὲ τὰ ὁποῖα δομεῖ τὰ *Ὁράματα καὶ Θάματα*, οἱ μελλοντικοὶ ἀναγνώστες ὀφείλουν νὰ τὰ προσλάβουν ὡς ἀληθινά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὀρθολογικὸ ἢ ἀνορθόλογο περιεχόμενό τους, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἀναλφάβητοι συναγωνιστές του ἀποδέχονταν ὡς ἀληθινές τίς λαϊκές παραδόσεις καὶ τίς ἀφηγήσεις γιὰ *πειρασμικές* ἐνέργειες. Πρόκειται γιὰ μιὰ θεμελιώδη δομικὴ λειτουργία τῆς μαγικῆς σκέψης, δηλαδή τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο διανοοῦνται τὰ κατώτερα κοινωνικά στρώματα, λειτουργία πού καθόρισε ὡς νοητικὴ ἀρχὴ καὶ τὴ δική του κοσμοαντίληψη.

Πράγματι, πάνω σέ αὐτόν τόν νοητικὸ ἄξονα, ὁ προφορικὸς λαϊκὸς πολιτισμὸς, ἡ χριστιανικὴ ἀγωγή καὶ τὰ *ἀκουστικά* μηνύματα τῆς λόγιας παράδοσης σέ ζωντανό διάλογο, ἀφ' ἑνὸς μὲ τὰ δραματικὰ γεγονότα

Ὁ Ἰωάννης Μακρυγιάννης (1797-1864). Ἐνλογραφία τοῦ Α. Τάσου (Συλλογὴ Α. Μαγγιώρου - Τάσου).

τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς θεσμικῆς ὀργάνωσης τοῦ νεοσύστατου κράτους, συγκρότησαν τὴν ἀντιφατικὴ δομὴ τῆς βιο-κοσμοθεωρίας του καὶ ὀριοθέτησαν τὰ ἀντιθετικὰ πεδία δράσης του: ἀνάμεσα στὴν ἀνταρσία γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς ἐπίγειας δικαιοσύνης καὶ εὐδαιμονίας καὶ στὴν ἀμείλικτη ἀπειλὴ τῆς Κόλασης τοῦ χριστιανικοῦ του πιστεύω.

Τὰ *Ἀπομνημονεύματα* καὶ τὰ *Ὁράματα καὶ θάματα*

1. Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη εἰσήγησης πού ἐκφωνήθηκε στὸ *Στρογγυλὸ Τραπέζι* γιὰ τὸν Μακρυγιάννη, στὸ πλαίσιο τῆς ἐκθεσης βιβλίου «*Βιογραφίες καὶ ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 1821*» πού ὀργάνωσε ἡ Φιλελευθερικὴ Ἐταιρεία [Στοῦ Βιβλίου, 23-3-2001].

2. Ἐδῶ ἡ ἐννοία τοῦ κορυφαίου στὴ δυναμικὴ ἐκδοχὴ πού προϋποθέτει ἡ δομὴ καὶ ἡ λειτουργία τοῦ λαϊκοῦ πο-

λιτισμοῦ. Βλ. Κ. Νάντια Σερεμετάκη, *Διασχίζοντας τὸ σῶμα. Πολιτισμὸς, Ἱστορία καὶ Φύλο στὴν Ἑλλάδα*, τὸ κείμενο «Ὅσο διαρκεῖ ὁ πόνος: Ἡ ἀντιφώνηση τοῦ θανάτου καὶ ἡ ἰσχὺς τῶν γυναικῶν στὴ Νότια Ἑλλάδα», Νέα Σύνορα, Ἀθήνα 1997, σ. 114.

3. Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, *Ἀπομνημονεύματα*, Γαλαξίας, Ἀθήνα 1947, βιβλ. Δ', σ. 453.

ορίζουν ἔτσι τούς πόλους μιᾶς οισύφειας διαδρομῆς. Ὅχι τὸ ἀσυνεχές, ὅπως θὰ πίστευε κανεὶς ἀλλὰ τὸ συνεχές ἀνάμεσα στὸ ἀνορθόλογο πού λειτουργεῖ ὡς ἀληθινὸ καὶ στὸ ἀνορθόλογο πού λειτουργεῖ ὡς πλασματικὸ, ἀντικατοπτρίζοντας τὴν ἀντιφατικὴ καὶ χωρὶς κριτικὴ ἐνότητα, δομὴ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Μιά ἐκ νέου λοιπὸν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου του θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὶς παρακάτω σκέψεις: Καὶ στὰ δύο κείμενα διακρίνουμε τόσο τούς κώδικες ἐπικοινωνίας μέ τούς ὁποίους τὸν εἶχε ἐξοπλίσει ὁ αὐτόχθων λαϊκὸς πολιτισμὸς ὅσο καὶ τὴ δεξιότητα τοῦ ἀγωνιστῆ νὰ χειρίζεται αὐτούς τούς κώδικες δυναμικά καὶ δημιουργικά. Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ κώδικες; Εἶναι κυρίως ἡ βαθύτατα αἰτιολογικὴ καὶ μυθολογικὴ σκέψη. Εἶναι ἐπίσης ἡ συνοπτικὴ, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς λαϊκῆς δημιουργίας, χρῆση τῆς ποιητικῆς γλώσσας, καθὼς καὶ οἱ ποιητικὲς τεχνικὲς τοῦ προφορικοῦ λόγου, ὅπως λ.χ. τὰ ἔτοιμα ἀπὸ αἰῶνες μετρικὰ καὶ ρυθμικὰ σχήματα, οἱ λογότυποι, τὰ θεματικὰ καὶ μουσικὰ μοτίβα ὡς ὀργανικὰ συνδετικὰ τῆς γραπτῆς φωνῆς του μέ τὴν προφορικὴ παράδοση. Εἶναι ἀκόμα ἡ γλώσσα τῶν χειρονομιών. Χειρονομίες ὑποταγῆς:⁴ ὑποκλίσεις, ἐπικύψεις, χειροφιλήματα πού ὁ ἀγωνιστὴς χρησιμοποίησε στὴ σχέση του μέ τίς ὑπερβατικὲς δυνάμεις καὶ ἐλάχιστα, ὅπως ὁ ἴδιος ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε, στὶς σχέσεις του μέ τούς ἐκπροσώπους τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Κινησεῖς τοῦ σώματος πού δηλώνουν ἰσότιμο διάλογο καὶ ἀμοιβαία ἀναγνώριση καὶ ἀποδοχῆ: π.χ. ἡ φράση *φιληθήκαμε ὅλοι κι ἐνωθήκαμε*, ὡς ἐκδήλωση ἀμοιβαίων αἰσθημάτων ἀποδοχῆς εἶναι ὁ κώδικας τὸν ὁποῖο κατεξοχὴν χρησιμοποίησε ὁ Μακρυγιάννης στὶς σχέσεις του μέ τούς συναγωνιστές του. Εἶναι ἀκόμη ὁ χορὸς, τὸ τραγούδι καὶ ἡ μουσικὴ ὡς κώδικες αἰσθητικῆς κατηγορίας, τούς ὁποίους ὁ προικισμένος Μακρυγιάννης χειριζόταν μέ ἀπαράμιλλο τρόπο. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ εἰκαστικὴ ἀπεικόνιση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ὅπως τὴ βλέπουμε στους πίνακες τῶν Ζωγράφων μαρτυρεῖ τὴν ὀλικὴ εἰκόνα πού εἶχε γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμο ὡς γνήσιος φορέας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τέλος ἐπιστέγασμα ὄλων ἦταν ἡ ἀνταρσία ὡς πρακτικὴ ἀποκατάσταση τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας ἀλλὰ καὶ ὡς ἰσόδια συμπεριφορὰ μέ τὴν ὁποία τελικὰ θὰ ἀντρέψει φαντασιακὰ τὴν τάξη τοῦ Κόσμου.

Στὰ *Ἀπομνημονεῦματα* καταγράφεται ἡ ἐπιγνωσμένη καὶ κορυφαία ἀνταρσία τῆς ζωῆς του. Μιά δευτέρη ἀνταρσία συνιστᾷ ἡ καταγραφή τῆς δικῆς του βιοματικῆς ἀλήθειας. Κάποια στιγμή διαπιστώνει ὅτι ὁ Τύπος δέν εἶναι σύμμαχος τῶν ἀδυνάτων καὶ τῶν ἀδικημένων οὔτε ἀξιόπιστος ὅπως ἤθελε νὰ πιστεῦει, ἀλλὰ *μηχανισμὸς ἐξουσίας*. Διαπιστώνει ἐπίσης ὅτι οἱ ἱστορικοὶ μεροληπτοῦν εἰς βάρος τῆς ἀλήθειας. Καὶ τότε συνειδητοποιεῖ τὴν *ιδιοτελεῖ* χρῆση τῆς γραφῆς καὶ μέ τὴ γνώριμὴ του ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἐμπειρία, πρακτικὴ τῶν *συνωμοτικῶν ἐνεργειῶν* πραγματοποιεῖ μιὰν ἄλλη ἀνταρσία, αὐτὴ τὴ φορὰ ἐναντίον τῆς κατεστημένης ἱστοριογραφίας⁵ τῆς ἐποχῆς του. Ἔτσι ἔχουμε τὴ μαρτυρία τῆς δικῆς του προσωπικῆς ἐκδοχῆς τῶν

γεγονότων, τὸ ἀτομικὸ βίωμα ὡς κατάθεση ἱστορικῆς καὶ πολιτισμικῆς ἱστορίας μιᾶς προσωπικότητας ἢ ὁποῖα εἶχε ψυχανεμιστεῖ ὅτι κι ἐκείνη ἔγραψε ἱστορία.

Οἱ δεσμεύσεις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ

Πάνω ἀπὸ ὅλα ὅμως, στὴ βιοματικὴ κατάθεση τοῦ Μακρυγιάννη, ἀναγνωρίζουμε τούς μηχανισμούς τῆς λειτουργίας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐδῶ ἡ σχέση τοῦ ἀτομικοῦ μέ τὸ συλλογικὸ ὑπακούει σέ ἄλλους κανόνες. Οἱ δεσμεύσεις ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴ δεδομένη σύμβαση τοῦ *ἐξωυποκειμενικοῦ* χαρακτήρα τῆς προφορικῆς παράδοσης, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀφήνονται περιθώρια δυναμικῆς παρέμβασης στὴν προσωπικὴ πρωτοβουλία. Πρόκειται γιὰ μιὰ οὐσιαστικὴ καὶ εἰδοποιὸ διαφορά πού διακρίνει σέ *τεχνικὸ ἐπίπεδο* τὸν προφορικὸ ἀπὸ τὸν γραπτὸ πολιτισμὸ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ ἐξωυποκειμενικὸ σύστημα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀναγνωρίσιμο καὶ κατανοητὸ ὡς *ἐσωτερικευμένη βαθιά γνώση* ἀπὸ ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνικῆς ομάδας χωρὶς στεγανὰ καὶ ἀποκλεισμούς. Ὑπάρχει δηλαδή μιὰ μορφή *ἐγγενοῦς πολιτισμικῆς δημοκρατικότητας*, πού

4. Ἡ ἀντιφατικὴ δομὴ τῆς κοσμοαντίληψης τοῦ Μακρυγιάννη ὡς ἐν *σμικρῷ* ἀπεικόνιση τῆς δομῆς τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ μέ ἀπασχόληση στὸ βιβλίον μου: *Πολιτισμικὴ Ἡγεμονία καὶ Λαϊκὸς πολιτισμὸς. Ὁ ἑτεροχρονισμὸς διάλογος τοῦ Ἱερομόναχου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ τοῦ ἀγωνιστῆ Μακρυγιάννη*, Ἑλληνικά Γράμματα, 2000.

5. Βλ. τὴν παρουσίαση τῶν ἀπόψεων τοῦ Marcel Jousse στὸ Σ.Λ. Σκαρτσῆς, *Τὸ Σῶμα τῆς Γλώσσας. Ὁ Marcel Jousse καὶ ἡ παράδοση τῆς ὀργανικῆς γλώσσας*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1996. Ἰδιαίτερα τὸ 6^ο Μέρος, σ. 253 κ.ε. (ὅπου καὶ τὰ κεφ.: Τὸ προφορικὸ στίλ: ρυθμικὴ καὶ μνημοτεχνικὴ στοὺς λογο-κινητικούς. Ἡ κινηματικὴ ἀνθρωπολογία. Ἡ μετάληψη τῆς μιλιᾶς).

6. Ἡ ἀγωγή τῆς *ἰδεολογικῆς ὑποταγῆς* μέ ἀπώτερο στόχο τὴν κοινωνικὴ ὑποταγὴ ἔχει βαθιὲς ρίζες στὴ χριστιανικὴ πολιτισμικὴ παράδοση. Βλ. Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Παιδαγωγός, Ἡ ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση στὴν ὕστερη ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα...*, Κ.Ν.Ε. τοῦ Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1994, ἰδιαίτερα τὸ κεφ. «Πίστη καὶ ὑποταγὴ».

7. Ἡ *συνωμοτικὴ δράση* τοῦ Μακρυγιάννη ἔδινε τὸ στίγμα τῆς πολεμικῆς καὶ πολιτικῆς ἀγωγῆς του: «Κάθε τόσο ξεκινοῦσε καὶ μιὰ συνωμοσία, ὄρχιζε ὀπαδούς, ἐπαιρνε ὑπογραφές, συγκροτοῦσε μυστικὲς ἐπιτροπές καὶ κρυφές ἐταιρίες, ἔθετε ὑπὸ τὸν ἐλεγχό του θέσεις-κλειδιά τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, προετοίμαζε μεθοδικὰ ἐξεγέρσεις, ξεσήκωνε στρατὸ καὶ λαὸ», ἐπισημαίνει ὁ Κυριάκος Σιμόπουλος, στὸ *Ἰδεολογία καὶ ἀξιολογία τοῦ Μακρυγιάννη*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1986, σ. 84.

8. Ὁ Μακρυγιάννης δέν εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση ἀγωνιστοῦ πού ἀμφισβητεῖ τὴν ἀξιολογία τῶν ἱστοριογράφων τῆς ἐποχῆς του. Μοναδικὸ τὸν καθιστᾷ ἡ δυναμικὴ ἐκφορὰ τῆς δικῆς του *parole* καὶ ἡ συνωμοτικὴ καταγραφή καὶ διασφάλισή της γιὰ τίς μελλούμενες γενιές. Βλ. καὶ Γενναίου Κολοκοτρῶνη, *Ἀπομνημονεῦματα*, Γ. Τσουκαλά, «Βιβλιοθήκη», Ἀθήναι 1955, σ. 7.

ἐγγυᾶται τὴν ἰσότημη συμμετοχὴ στό πολιτισμικὸ γίγνεσθαι ὄλων ὅσοι ἀνήκουν στὴ δεδομένη κοινωνικὴ ομάδα.

Αντίθετα ἢ διευρυμένη, πολυεπίπεδη καὶ ἱεραρχημένη συλλογικότητα τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους προϋπέθετε ἄλλες δομές καὶ ἄλλους ὅρους λειτουργίας. Ἡ πολιτικὴ ὀργάνωση, τὰ στεγανά ἐξουσίας, οἱ κοινωνικοὶ ἀποκλεισμοί, οἱ μηχανισμοὶ καταστολῆς γιὰ τοὺς κατασκευασμένους ἀντιφρονούντες, ἡ γραφειοκρατικὴ ὀργάνωση τῆς Διοίκησης καὶ τὸ ἐποικοδόμημα τῆς γραπτῆς γνώσης ἄφηναν ἐλάχιστα περιθώρια δυναμικοῦ διαλόγου (κατὰ τὸ πρότυπο τῆς λειτουργίας τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ) ἀνάμεσα στίς ἀτομικῆς συνειδήσεις τῶν ἀναλφάβητων κοινωνικῶν στρωμάτων καὶ στὴν ἐγγράμματη πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ συλλογικότητα τοῦ νεαροῦ κράτους. Ὁ Μακρυγιάννης διώνει τὴ νέα κατάσταση καὶ διεκδικεῖ τὸ δικαίωμα τῆς ἰσότημης συμμετοχῆς του στό γίγνεσθαι τῆς διαμορφούμενης πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητας. Καί φυσικά στὴ σύγκρουσή του μαζί της, συντρίβεται.

Σε αὐτὸ τὸ πολιτισμικὸ ὑπόστρωμα διακρίνουμε ἐπικαθισμένες τὶς ἐπαγγελίες τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὅπως τὶς μετέφερε καὶ τὶς ἐπέβαλε στὰ ἀναλφάβητα κοινωνικὰ στρώματα ὁ ἀνορθόλογος, ἀλλὰ ἀποδεκτὸς ὡς αὐθεντία λόγος τοῦ λαϊκοῦ κηρύγματος. Ὁ Μακρυγιάννης δέν ἀνήκει στὴ θεολογικὴ elite τῆς Χριστιανικῆς Ὁρθοδοξίας πού διαχειρίζεται θεωρητικὰ τὴ θεολογικὴ παράδοση. Ἡ σχέση του μέ τὴ θρησκεία εἶναι καθαρὰ βιωματικὴ. Ἐκεῖνος ὡστόσο δέν συλλαμβάνει τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴ μία κατάσταση στὴν ἄλλη, πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ παρεμβαίνει, ἀναπαράγοντας ἔστω τὶς δογματικῆς ἀλήθειες, σέ θεολογικὰ ζητήματα. Ἔτσι δέν διστάζει νὰ ἀσκεῖ πολεμικὴ στόν Θεόφιλο Καϊρῆ. Ὑπερβαίνοντας ὡστόσο τὰ ὅρια τῆς ἀκουστικῆς καὶ ὀπτικῆς σχέσης του μέ τὸ ἰδεολογικὸ ἐποικοδόμημα τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος, ἐπιχειρεῖ μιά ἄλλη, ἀσυνεῖδη, ἀνταρσία.

Ἡ ἀγωγή τῶν παιδικῶν χρόνων εἶχε θέσει τὶς βάσεις τοῦ διαλόγου του μέ τὶς ὑπερβατικῆς δυνάμεις μέσα στό πλαίσιο τῆς λαϊκῆς θρησκευτικῆς ἀντίληψης τοῦ ἀνταποδοτικοῦ ὀφέλους δηλαδή τοῦ *do ut des*. Τοῦ δίδαξε καταρχὴν ἀπὸ τὴ νηπιακὴ του ἡλικία ὅτι μπορεῖ νὰ συναλλάσσεται μέ τὸν Θεό καὶ τοὺς ἁγίους καὶ νὰ ἀνταμείβεται μέ ὑλικά ἀγαθά. Αὐτὴ ἡ πίστη, ἐσωτερικευμένη καὶ αὐτὴ ὡς βαθιὰ γνώση δέν θά τὸν ἐγκαταλείψει ποτέ. Ἄς θυμηθοῦμε τὰ «περδικόπουλα τοῦ δάσους» καὶ τὴν ἀποκαλυπτικὴ σκηνὴ πού τελειώνει μέ τὴ φράση «μέ τὶς πολλές φωνές κάναμεν τὶς συμφωνίες μέ τὸν ἅγιο», στὰ Ἀπομνημονεύματα.⁹

Στὰ Ὁράματα καὶ Θάματα προπαντὸς ἀναγνωρίζουμε τὴν εἰκονοποιία τῶν μηχανισμῶν τῆς πειθοῦς καὶ τοῦ καταστάλτικοῦ λόγου τοῦ λαϊκοῦ κηρύγματος καὶ ἰδιαίτερα τοῦ λόγου τοῦ Ἱερομόναχου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ: Τὴν ἀπειλητικὴ ἐπωδὸ: «βάνετε φωτιά καὶ καίεσθε καὶ σεῖς καὶ τὰ παιδιά σας εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα». Τὸ «φοβερόν τὸ ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας Θεοῦ ζῶντος». Τὸ ἀποτρόπαιο σκηνικὸ τῆς Δευτέρας Πα-

ρουσίας. Τὸ χέρι τοῦ Θεοῦ πού ἄλλοτε εὐλογεῖ καὶ ἄλλοτε καταδικάζει.¹⁰ Καὶ ἀπολύτως ἐμπεδωμένη στὴ συνειδησή του τὴν προνοιακὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς καὶ τῆς Ἱστορίας.

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀντιφατικὸ καὶ ἀντίρροπο σύστημα ἀξιῶν καὶ κανόνων ζωῆς τὸ ὁποῖο ὁ ἀγωνιστής Μακρυγιάννης ἐμελλε νὰ δοκιμάζει καὶ μέ τὸ ὁποῖο δοκιμάζεται συνεχῶς, στίς ἐξαιρετικὰ κρίσιμες ἐπιλογές τῆς ζωῆς του, καὶ σέ ὅλα τὰ πεδία τῆς δράσης του.

Ἡ ἔσχατη, οὐτοπικὴ ἀνταρσία τῆς ζωῆς του

Ἡ 3η Σεπτεμβρίου σχίζει τὴ ζωὴ του σάν μιά βαθιὰ γεωλογικὴ τομῆ. Τέμνει στὰ δύο ὅλα τὰ ἐπίπεδα πού συγκροτοῦν καὶ συνέχουν σέ ἓνα ἐνιαῖο σύνολο –χωρὶς νὰ χάνουν ποτέ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπικοινωνία τους– τὴ ζωὴ, τὸν ψυχισμό, τὴ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ του δράση, τὶς προσωπικῆς σχέσεις, τὶς ιδέες, τὸν φαντασιακὸ κόσμο του.

Ταυτόχρονα αὐτὴ ἡ τομῆ ἀποτελεῖ ἓνα τέλος καὶ μιά ἀρχή: τὸ τέλος τῆς δυναμικῆς παρέμβασης τοῦ ἀγωνιστῆ Μακρυγιάννη στό ἱστορικὸ γίγνεσθαι καὶ τὴν ἀφετηρία ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινᾷ ἡ κἀθοδος στόν δικό του Ἀναχόρταγο Ἄδη. Παροπλισμένος καὶ ἀδύναμος νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς μηχανισμοὺς καταστολῆς τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας καὶ πανικόβλητος μπροστὰ στὴν ἀπειλὴ τῆς μεταθανάτιας τιμωρίας ἀναγκάζεται νὰ ἐνεργοποιήσῃ μίαν ἄλλη γλώσσα τοῦ αὐτόχθονος πολιτισμοῦ πού τὸν ἀνέθρεψε, τὴ μετα-γλώσσα τῶν ὀνείρων καὶ τῶν ὁραμάτων.

Πρόκειται γιὰ ἓναν πανάρχαιο καὶ ἐξαιρετικὰ πλούσιο κώδικα μέ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποίου θά μυθοποιήσῃ τὴ δραματικὴ του κἀθοδο στόν δικό του, ἐλίγειο Ἄδη. Καὶ τότε, ὁ κατασταλτικὸς λόγος τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος καὶ ἡ εἰκονοποιία τῶν μηχανισμῶν πειθοῦς τῆς ἐπίσημης κοσμοθεωρίας, ἀναπτύσσουν στό ἔπακρο τὴ δυναμικὴ τῆς ολοκλήρωσής τους. Ἡ ἀπειλὴ τῆς μεταθανάτιας τιμωρίας καὶ οἱ μηχανισμοὶ πού εἶχε στὴ διάθεσή του γιὰ νὰ ἐξευμενίσῃ τὶς ὑπερβατικῆς δυνάμεις κυριεύουν τὴ σκέψη, τὸν ψυχισμό καὶ τὴν καθημερινότητά του. Ἔτσι στίς πρώτες σελίδες τῶν Ὁραμάτων καὶ θαμάτων ὁ Μακρυγιάννης στοιχειωθετὶ προεξαγγελτικὰ τὴν ἐνοχὴ του: πρόκειται κυρίως γιὰ τὰ ἀνεκπλήρωτα τάματα. Ἐνῶ στίς τελευταῖες στήναι τὰ ἀλλεπάλληλα σκηνικὰ τοῦ φαντασιακοῦ τοῦ Κριτηρίου.

Τὰ Ὁράματα καὶ θάματα χτίζονται στὴν κυριολεξία μέ ὄνειρα, ὁράματα, καὶ μέ παρανοιακῆς καταστάσεις πού βιώνει ὁ συγγραφέας τους. Πρόκειται γιὰ τὰ δομικὰ ὑλικά τοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους τῆς Μενιπτέας,¹¹ ἔτσι ὅπως αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ προ-μυθιστορηματικοῦ

9. Ἀπομνημονεύματα, ὅ.π., σ. 95.

10. Βλ. ἀναλυτικότερα Εὐαγ. Ντάτση, ὅ.π., σ. 175.

11. Βλ. Μιχαὴλ Μπαχτίν, Ζητήματα τῆς ποιητικῆς τοῦ Ντοστογιέφσκι, Πόλις, Ἀθήνα 2000, σ. 188.

λόγου κατέθεσε τὰ χαρακτηριστικά του ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ ὑπερβατικὴ «ἀναβάθμιση» τοῦ κοινωνικοῦ του περιβάλλοντος, πού ἐπιχείρησε ὡς «φίλος τοῦ Θεοῦ»¹² θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ προέκταση τῆς κοινωνικῆς τακτικῆς του «νὰ συναναστρέφεται πάντοτε μέ τούς ἀνωτέρους του». Ὅμως γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ συγκυρία τῆς ζωῆς του μετὰ τὸ 1843, μιὰ τέτοια ἐρμηνεῖα εἶναι μάλλον ἐκτὸς πραγματικότητας.

Ὁφείλουμε ὥστόσο νὰ μὴ ξεχνοῦμε ὅτι γιὰ τὸν συγγραφέα τῶν *Ὁραμάτων καὶ θαμάτων*, τὸ ὄνειρο δὲν ἦταν μιὰ αἰσθητικοῦ χαρακτήρα ἐπιπόνηση, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς χρήσης τῶν ὀνείρων ἀπὸ τούς λόγιους συγγραφεῖς, ἀλλὰ ἡ ὄνειρικὴ ἐκδοχὴ τῆς πραγματικότητας πού βίωσε ὁ παροπλισμένος ἀγωνιστὴς μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ Συντάγματος.

Ἀνάμεσα στὴν ἐνοχὴ τῆς ἀρχῆς καὶ στὴν ἀποθέωση τοῦ τέλους τῶν *Ὁραμάτων καὶ Θαμάτων* ξεδιπλώνει τὸν φαντασιακό κόσμο τοῦ δικοῦ του ἐπίγειου Καθαρηθρίου. Ἐτοι μέ τὰ δομικὰ ὑλικά τῆς λαϊκῆς ποιητικῆς δημιουργίας, τὰ ὄνειρα καὶ τὰ ὄραματα τῆς παλαιᾶς *Μενιπλέας*¹³ καὶ τὴν εἰκονοποιία τοῦ χριστιανικοῦ λόγου –κυρίως τῆς Ἀποκάλυψης τοῦ λαϊκοῦ κηρύγματος καὶ τῆς ναϊκῆς ζωγραφικῆς θὰ κατασκευάσει τὸ συμβολικὸ ἐποικοδόμημα αὐτοῦ τοῦ Καθαρηθρίου.

Τί ἀπέγινε ὅμως ἡ ἀγέρωχη φωνὴ τῆς ἀνταρσίας μέ τὴν ὁποία πολεμοῦσε τούς Τούρκους, μηχανευόταν στρατηγικὲς στίς μάχες,¹⁴ διαμαρτυρόταν στὸν Τύπο καὶ μιλοῦσε στὴν ἐκάστοτε ἐξουσία, προκαλώντας τὴν ὀργὴ τῆς;

Τὸ ἴδιο τὸ στήσιμο τοῦ Καθαρηθρίου, ἡ φαντασιακὴ διαδικασία τοῦ αὐτοεξαγνισμοῦ του δὲν ἦταν παρὰ ἡ ἄρνηση τῶν ἐνοχῶν καὶ ἡ συνειδητὴ ἀντιστροφή τῆς ἐπαπειλούμενης μεταθανάτιας καταδίκης του. Καὶ ἐδῶ, μηχανεύτηκε τὴν ἐπίγεια Κάθαρση, ὡς μιὰ δραματικὴ διαδικασία ἀποενοχοποίησης πού θὰ τὸν προετοιμάζε γιὰ τὸν ρόλο τοῦ Ὑπέρτατου Κριτῆ. Πρῶτο βῆμα πρὸς τὸν αὐτοεξαγνισμό του, ἡ ἀσκητικὴ ἀπομόνωση. Ἐτοι ἀποφάσισε ὁ ἴδιος (παράλληλα μέ τὸν ἐπιβεβλημένο ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας) τὸν κατ' οἶκον περιορισμόν του: «ἐκοψα τὴν συναστροφή μου ἀπὸ τὸν κόσμο, σπανίως θγαίνω, ἐργάζομαι εἰς τὸν κῆπο μου καὶ κάνω τὸ χρέος μου καὶ εἰς αὐτό, ἐκεῖνο ὅπου δύνομαι.»¹⁵

Ἀποκομμένος ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα ὀργάνωσε τὸ ὑπερβατικὸ περιβάλλον μέ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποίου προσπάθησε νὰ ἀπεκδυθεῖ τὸν ρόλο πού εἶχε γι' αὐτὸν ἐτοιμάσει ἀπὸ αἰῶνες ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία, δηλαδή τὸν ρόλο τοῦ ἁμαρτωλοῦ πού τὸν περιμένει τὸ Πῦρ τὸ ἐξώτερον καὶ νὰ ὑποδυθεῖ τὸν ρόλο τοῦ Ὑπέρτατου Κριτῆ. Μέ αὐτὴ τὴν ἐκ βάθρων ἀντιστροφή τῶν ρόλων, ὁ πανικόβλητος ἀγωνιστὴς πραγματοποίησε ἐπὶ τῆς οὐσίας τὴν ἐσχάτη ἀνταρσία του ἐναντίον τῆς ἐπιβεβλημένης ἐκ τῶν ἄνω χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας. Τελικὸς στόχος: ὡς ἀτομικὴ συ-

νείδηση νὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ τὶς ἐνοχές ἐξασφαλίζοντας μιὰ θέση στὸν Οὐράνιο Παράδεισο καὶ ὡς συλλογικὴ συνείδηση νὰ τιμωρήσει μέ τὸ ἴδιο ποινολόγιο ἐκείνους πού ἐβλαψαν τὸν ἴδιο, τούς ἀγωνιστὲς καὶ τούς θεσμούς –μέ κεντρικὸ ἄξονα τῆς φαντασιακῆς δράσης του, τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου.¹⁶

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἀντίληψη τῆς δικαιοσύνης (μιὰ παρέκδραση)

Ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης στό σύστημα ἀξιών τοῦ Μακρυγιάννη ἔχει τὸ δικό της, διευρυμένο, μέ ἀνθρωπολογικὲς ἀναγωγές περιεχόμενο, θρῖσκεται δηλαδή πολὺ κοντὰ στὴν ἀνθρωπολογικὴ ἀντίληψη τῆς δίκαιης μοιρασιάς τοῦ κυνηγιοῦ ἢ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου ἀγαθοῦ πού ἀποκτήθηκε συλλογικά. Τὸ ἀπειλητικὸ πρὸς τούς ἐπάνω αἴτημα «αὐτὴν τὴν πατρίδα σπιθαμῆ, σπιθαμῆ θὰ τὴ μοιράσομε» θυμίζει ὡς ἀπόηχος (σὲ ἓνα μεταγενέστερο ἐπίπεδο ἐπεξεργασίας) τὴν ἀντίληψη τοῦ δικαίου ὅπως ἦδη εἶχε διαμορφωθεῖ στὴν ἀρχαϊκὴ ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ θρῖσκεται ἀποτυπωμένη στὴν ὀμηρικὴ παράδοση. Ὁ καθένας δικαιοῦται ἴση μοῖρα, ἴδιο μερίδιο μέ τούς ἄλλους. Ἐδῶ ἀκριβῶς στηρίζεται «ἡ ἀντίληψη τῆς δίκαιης ἀνταπόδοσης πού ἐπικρατοῦσε στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ», ὅπως ἐπισημαίνει ὁ μελετητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας, Μάρτιν Νίλσον.¹⁷ Στό: «Ἀφοῦ κολλήσαμεν εἰς τὸ Κάστρο, μεράσαμεν καὶ πῆρε ὁ καθεὶς τὰ πόστα του» ἀντιστοιχεῖ, χωρὶς καμιά παρέκκλιση τὸ παραπάνω «σπιθαμῆ σπιθαμῆ θὰ τὴν μεράσομε».¹⁸ Ἡ ἐπιθυμία γιὰ μεγαλύτερη μερίδα εἰς βάρος τῶν ἄλλων ἐταίρων τῆς συλλογικότητας εἶναι ὕβρις.¹⁹ Ὁ Μακρυγιάννης ἐξεγείρεται ὅταν διαπιστώνει τὴν ὕβρι σὲ ὅλα τὰ πεδία τῆς κοινωνικῆς ζωῆς,

12. Γιὰ παρόμοιες συμπεριφορὲς ἄλλων καιρῶν, βλ. Peter Brown, *Ἡ δημιουργία τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητας*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 2000, σ. 112-113.

13. Καὶ οἱ δύο συγγραφές τοῦ Μακρυγιάννη, ὡς διογραφίες, ἐντάσσονται σὲ αὐτὴ τὴν προ-μυθιστορηματικὴ κατηγορία τοῦ γραπτοῦ λόγου. Βλ. Μιχαὴλ Μπαχτίν, ὅ.π. σ. 169-223.

14. *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., σ. 257.

15. Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, *Ὁράματα καὶ θάματα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1983, σ. 63.

16. Ἡ ἀντίληψη τοῦ δικαίου στὸν Μακρυγιάννη ἀσχόλησε τὴν πλειονότητα τῶν μελετητῶν τοῦ ἔργου του. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Μάγδας Στρογγάρη-Περυσινάκη, *Ἡθικὲς ἀξίες καὶ πολιτικὴ συμπεριφορὰ στὸν Μακρυγιάννη*, Ἰωάννινα 1990, τὰ ὑποκεφάλαια: *Ἡ δικαιοσύνη τῆς πατρίδας*, σ. 101 κ.έ. *Ὁ Θεὸς ὡς παράγοντας δικαιοσύνης*, σ. 146, κ.έ. καθὼς καὶ: *Ἀδικία καὶ δικαιοσύνη*, σ. 366 κ.έ.

17. Martin P. Nilsson, *Ἡ πίστη τῶν Ἑλλήνων*, Δωδώνη, Ἀθήνα-Γιάννινα 1998, σ. 79.

18. *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., σ. 252.

19. M. Nilsson, ὅ.π., σ. 77.

γιατί πίστευε ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἐναντίον τῶν Τούρκων εἶχε ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Διαφορετικά: «Κάλλιο νὰ καθόμαστε μ' κείνον τὸν βασιλέα ὅπουχαμεν...»²⁰

Ἡ ἀρχαϊκὴ ἀντίληψη τοῦ δικαίου δεσπάζει στὴν πολιτικὴ σκέψη του καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Συντάγματος αὐτὴ τὴν ἀντίληψη δικαίου ἤθελε νὰ ὑπερασπίσει: «ἦταν μιά δικαιοσύνη μὲ τὴν ὁποία δίνονταν οἱ πολιτικὲς μάχες. Τὸ σύνθημα ἰσονομία, σήμαινε ὄχι μόνο ἰσότητα ἐνώπιον τοῦ νόμου, ἀλλὰ καὶ μιά ἰση μερίδα στά καλά πράγματα πού ἡ Πολιτεία διένεμε ἀνάλογα στοὺς πολίτες της, εἴτε ὑλικά ἀγαθὰ εἴτε ὄχι. Ἡ ἰδέα ἦταν βαθιὰ ριζωμένη, ἦταν ἡ κινητήρια δύναμη στοὺς πολιτικούς ἀγῶνες, καὶ τὸ θεμέλιο τῆς δημοκρατίας, τὸ ὁποῖο εἶχε σκοπὸ τὴν ἰσότητα», σημειώνει ὁ Νίλσον.²¹ Καὶ ἡ φωνὴ τοῦ ἀγωνιστῆ ἐπαληθεύει στὸ ἀκέραιο τίς διαπιστώσεις του: «Διατὶ χύσαμε τὸ αἷμα μας δι' αὐτεῖν τὴν πατρίδα καὶ τίποτα δέν κερδέσαμεν. Τὶ λευτερίαν ἐνεργάτε νὰ μᾶς κάμετε τὴν δλέπομεν. Τὴν γῆς ὅπου λευτερώσαμεν μὲ τοὺς ἀγῶνες μας κ' αἱματὰ μας τὴν δίνετε καὶ τὴν ἀγοράζουν οἱ σύντροφοί σας, ἐκεῖνοι ὅπου μᾶς κάναν σίγρι ὅταν σκοτωνόμαστε. Αὐτεῖνοι τὰ χαίρονται. Αὐτεῖνοι ἀγοράζουν ἕνα γρόσι τὸ στρέμμα τὴν γῆς, ἄγρια καὶ ἡμερη, τὴν ἀγοράζουν κι ὅσ' εἶναι κολάκοι σας καὶ σπιγοῦνοι σας.»²²

Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη δικαίου, δεμένη ὀργανικά μὲ τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ συστήματος τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὄπλισε ὅλων τῶν εἰδῶν τίς ἀνταρσίες τῆς ζωῆς του, πραγματικὲς καὶ ἰδεατές. Φυσικά ἡ ἀρχαϊκὴ ἀντίληψη τοῦ δικαίου δέν ἀνάγεται στὴν ἀρχαία πολιτισμικὴ παράδοση, δέν ἐρμηνεύεται δηλαδή ὡς πολιτισμικὸ ἐπιδίωμα ἀρχαίων νοοτροπιῶν. Ἀντίθετα συνδέεται ὀργανικά μὲ τὰ συμφραζόμενα τῆς καθημερινῆς πραγματικότητας ὅπως τῆ βίωσις ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὡς ἐξηρημαμένη κοινωνικὴ ὁμάδα στὴ διάρκεια αἰῶνων κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς ὑποτέλειας.

Ἐξάλλου ἡ προνοιακὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας δέν ἐμπόδιζε τὰ λαϊκὰ στρώματα νὰ ἔχουν ἐπίγνωση τῆς κοινωνικῆς τους ταυτότητας καὶ νὰ διακηρύσσουν δυναμικά τὸ αἶτημα τῆς «ἐξισωτικῆς δικαιοσύνης» διὰ μέσου τῆς ἐπίγνωσμένης οὐτοπίας τῶν καρναβαλικῶν γιορτῶν. Ὁ Μακρυγιάννης ἀρνούμενος νὰ «ἐνωθεῖ μ' αὐτούς», ἀρνούμενος δηλαδή νὰ προσχωρήσει στὸ κοινωνικὸ στρατόπεδο τῆς νεοσύστατης ἀριστοκρατίας, ὅπως ἐπραξαν ἄλλοι ἀγωνιστὲς τῆς Ἐπανάστασης, κράτησε ζωντανὴ τὴ λαϊκὴ συνείδηση, παραμένοντας ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁ κορυφαῖος τοῦ χοροῦ τοῦ εὐλογημένου λαοῦ: «Πολλάκις μὲ κάλεσαν εἰς τὸ τραπέζι του καὶ εἰς μπάλους. Οὔτε εἰς αὐτὸν πῆγα ποτέσ οὔτε εἰς τοὺς ἄλλους, ὅπου τοὺς ἐπαιρνα καὶ ἐγὼ καὶ τοὺς ἔκανα τραπέζια ὀλονῶν ὅσο νὰ τηράξω τὴν δουλειὰ διὰ τὴν μεταβολὴν, νὰ ὠφεληθεῖ ἡ πατρίδα μου.»²³

Τὸ φαντασιακὸ Καθατήριον

Ἐτσι τὴν ὥρα πού κλείνει ἡ αὐλαία τῶν πραγματικῶν ἀγῶνων πού στόχευαν στὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ

στὴν κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ Συντάγματος, ἐκεῖνος ἀνοίγει τὴν αὐλαία τοῦ φαντασιακοῦ καθατηρίου πού θὰ προετοιμάσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν τελικὴ κάθαρση, δηλαδή γιὰ τὴν φαντασιακὴ πραγμάτωση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τοῦ κολαστηρίου μὲ τὴν τιμωρία τῶν ἐνόχων καὶ τὴ δικὴ του ἀποθέωση.

Τὸ σκηνικὸ τοῦ Καθατηρίου τὸ στήνει μὲ τὸ πρωτογενὲς ποιητικὸ ὑλικὸ τοῦ πολιτισμοῦ πού τὸν γαλούχησε. Τὰ ὄνειρα, τὰ ὄραματα, μεμονωμένα μοτίβα καὶ αισθητικὲς ἐπινοήσεις τῆς λαϊκῆς ποιητικῆς παράδοσης συνθέτουν τὸ ἀφηγηματικὸ βάθος πάνω στὸ ὁποῖο ἐνυφαίνονται οἱ παραστάσεις τοῦ χριστιανικοῦ τελετουργικοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς εἰκονοποιίας, δημιουργώντας ἔτσι τὴν πλασματικὴ ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία ἐμπλέκει τίς ἀγωνίες τῆς πραγματικότητας.

Εἰκόνες ὅπως: «ἕνα σεντόνι εἶχαν καῖκι ὅπου μᾶς πῆγαν, ψιλούτσικον καὶ ἄσπρο», ἢ «μὲ πᾶνε σὲ μίαν παλαινὴ ἐκκλησιάν καὶ ἐκεῖ εἶχε πολλὰ χωρίσματα μὲ θόλους. Σὲ ἕναν θόλο ἦταν μιά κρικέλα εἰς τὴν μέση τοῦ θόλου καὶ ἕνας ἄλυσος, καὶ ἦταν ἕνας νέος κρεμασμένος, μπαίνοντας, καὶ τὸν εἶδα καὶ φοβήθηκα καὶ λυπήθηκα, καὶ ἀγωνίζεταν νὰ τοῦ βγεῖ ἡ ψυχὴ του, καὶ ἀπὸ τὴ λύπη μου βῆκα ἔξω, καὶ μὲ πῆραν καὶ μὲ πῆγαν ἀπάνω, σὲ μίαν πεδιάδα, ὅμως πολλὰ λυπηρὴ, ἀναγῶστες»²⁴ θυμίζουν τὰ δομικὰ ὑλικά τῆς σύνθεσης τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν. Ἡ θαυμαστὴ μεταφορὰ τοῦ ἥρωα στὸ χῶρο τῆς ἀναζήτησης, τὸ παλάτι τοῦ ὑποχθόνιου δράκου-ἀνταγωνιστῆ πού κρατᾶ φυλακισμένο τὸν ἥρωα-θύμα, ἡ ἀνοιχτὴ πεδιάδα, τὸ πρῶτο στάσι-μο τοῦ ἥρωα (ὅπου καὶ ἡ συνάντηση καὶ ἡ δοκιμασία του ἀπὸ τὸν δωρητὴ κλπ.) συνιστοῦν ἀφομοιωμένα δομικὰ σχήματα τῆς ποιητικῆς τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν.²⁵

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ χριστιανικὴ ἀγωγή, μὲ τὸ κύρος τῶν Γραφῶν, στὴν πλέον κρίσιμη καμπὴ τῆς ζωῆς του –τὴν ὥρα τοῦ βιολογικοῦ καὶ πολιτικοῦ του παροπλισμοῦ– προβάλλει μπροστά του τὸ ἀδυσώπητο Κριτήριον καὶ τὴν ἀπειλή τῆς Κόλασης. Ἡ ἱεράρχηση τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τὸ εἶδος τῶν τιμωριῶν ὡς καταστατικὲς ἀρχὲς τοῦ χριστιανικοῦ του πιστεύω, ἀφομοιωμένεσ κι αὐτέσ ὡς βαθιὰ γνώση, ἀλλὰ ἀπωθημένες στὸ βάθος τῆς συνείδησής του, τώρα προβάλλονται σὲ πρῶτο πλάνο.

20. Ἀπομνημονεύματα, ὁ.π., σ. 459.

21. M. Nilsson, ὁ.π., σ. 79.

22. Ἀπομνημονεύματα, ὁ.π., σ. 301.

23. Ὁράματα καὶ θάματα, ὁ.π., σ. 54.

24. Ὁράματα καὶ θάματα, σ. 141

25. Ἀναφέρομαι στὴ συνολικὴ θεώρηση τῶν Μαγικῶν παραμυθιῶν, ὅπως τὴ διατύπωσε ὁ Vladimir Ja. Propp στὰ βιβλία του: *Morfologija skazki*, «Akademia», Leningrad 1928, καὶ *Istorieskie Kornj volsebnj skazki* (Οἱ ἱστορικὲς ρίζες τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν), 1946.

Ἡ καρναβαλική γλώσσα: οἰκειοποίηση καί δοκιμασία τῆς ἀλήθειας

Καί τίς δύο πολιτισμικές καταβολές ὁ Μακρυγιάννης θά τίς ἐνορχηστρώσει γερά στή *διαχρονική εἰκονοποιία τῆς καρναβαλικῆς γλώσσας*. Μέ τήν ἀνατρεπτική εἰκονοποιία αὐτῆς τῆς γλώσσας θά ἐπιχειρήσει τήν ἐσχάτη, ἀλλά αὐτή τή φορά ἀπολύτως *οὐτοπική* γιά τά ἱστορικά δρώμενα, ἀνταρσία τῆς ζωῆς του. Ἀποτραβηγμένος στό φαντασιακό καθαρτήριο καί κολαστήριο τῆς μικρῆς του κάμαρης, καί κάτω ἀπό τήν ἀφόρητη πίεση τῆς ἐπαπειλούμενης Κόλασης, γιά ἄλλη μιὰ φορά θά θέσει ὑπό δοκιμασία τήν βιο-κοσμοθεωρία του, δηλαδή τίς ιδέες του γιά τή ζωή καί τό θάνατο, γιά τήν κοινωνική ἰσότητα καί τήν προσωπική ἀξιοπρέπεια. Δέν πρόκειται βέβαια γιά *ιδέες ἀφηρημένες*, ἀλλά ὅπως ἐπισημαίνει ὁ μελετητής τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ Μιχαήλ Μπαχτίν: «Πρόκειται γιά συγκεκριμένες, αἰσθητές, βιωμένες καί σκηνοθετημένες ἱεροτελεστικά μέ τή μορφή τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς σκέψεις πού σχηματίστηκαν καί ἐξῆσαν γιά ὁλόκληρες χιλιετίες μέσα στά πλήθη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀνθρωπότητας.»²⁶

Ὁ παροπλισμένος ἀγωνιστής δέν *μιμείται οὔτε πλάθει* τήν πραγματικότητα, δέν ἐπιχειρεῖ τήν *πλασματική τῆς ἀναπαράστασης*, ὅπως συμβαίνει μέ τούς λόγιους χρηστες τῆς γραφῆς, ἀλλά τήν *καταγράφει* ὅπως τή βιώνει στή ρεαλιστική καί τή φαντασιακή τῆς διάσταση. Ἡ καρναβαλική γλώσσα, μέ τή σαφή κοινωνική τῆς ταυτότητα, τοῦ προσφέρει τά ἐννοιολογικά ἐργαλεῖα καί τίς νοητικές δομές μέ τίς ὁποῖες διεκπεραιώνει τή φαντασιακή δοκιμασία τῆς βιο-κοσμοθεωρίας του.

Πράγματι, μέ ἓνα ἀπό τά βασικά γνωρίσματα τῆς *καρναβαλικῆς γλώσσας*, τήν *οἰκειοποίηση*, κατορθώνει νά καταργήσει τήν ἀπόσταση πού τόν χωρίζει ὡς *θνητό καί ἀμαρτωλό* ἀπό τή χορεία τῶν ἀθανάτων καί ἀναμάρτητων, δηλαδή ἀπό τόν Θεό, τόν Χριστό, τή Θεοτόκο καί τούς Ἁγίους, ὄντοτητες πού ἐκπροσωποῦν καί τήν ὑπέρτατη, υπερβατική ἐξουσία, γνωρίζουν δηλαδή καί ὀρίζουν τίς τύχες τῆς ἐπίγειας καί τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς.

Με τό μηχανισμό λοιπόν τῆς *οἰκειοποίησης*, ἀποκαθλώνοντας ἀπό τό δάθρο τους τίς υπερβατικές ὀντότητες καί ἐντάσσοντάς τες στή δική του καθημερινότητα, κατορθώνει νά δημιουργήσει τό τόσο ἀναγκαῖο, στή δεδομένη συγκυρία τῆς ζωῆς του, ἀσφαλές κοινωνικό περιβάλλον. Ὦντας πιά μέλος τῆς Οὐράνιας οἰκογένειας, συναναστρέφεται καί συνομιλεῖ μέ τά μέλη τῆς ὡς ἴσος μέ ἴσον, ὄχι διαμέσου τῶν εἰκόνων, ὅπως παλαιότερα, ἀλλά ἄμεσα, ἀκούει τή φωνή καί τά ἐπιχειρήματα τοῦ Θεοῦ, τίς ὁδηγίες τοῦ Χριστοῦ καί τῶν Ἁγίων, τίς συμβουλές καί τίς ἐπιπλήξεις τῆς Θεοτόκου, φτάνει μάλιστα σέ τέτιο σημεῖο οἰκείωσης καί κατάργησης τῶν ἀποστάσεων πού τόν χωρίζουν ἀπό τούς φορεῖς τῆς υπερβατικῆς ἐξουσίας πού «ἡ Θεοτόκος τοῦ δίνει μιὰ κατακεφαλιά.»²⁷ Ἔτσι, μέ τή συνδρομή

τῆς υπερβατικῆς συντροφιάς του, δομεῖ τό *ἀρχαῖκό, πολυφωνικό μυθιστόρημα* τῆς ζωῆς του.

Ἐνα ἄλλο γνώρισμα μέ καρναβαλική καταγωγή (καί μέ πλούσια ἐφαρμογή στό φιλολογικό εἶδος τῆς Μενιπέας σάτιρας) εἶναι ἡ *δοκιμασία τῆς ἀλήθειας* τοῦ συγγραφέα. Φυσικά ὁ Μακρυγιάννης, ὅπως τονίστηκε παραπάνω, δέν γράφει φανταστικό μυθιστόρημα ἀλλά καταγράφει τή δική του φαντασιακή πραγματικότητα. Ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα διαμορφώνει γιά ἐκεῖνον τό φανταστικό στοιχεῖο τό ὁποῖο «ἐν προκειμένῳ δέν ἐξυπηρετεῖ τή θετική ἐνσάρκωση τῆς ἀλήθειας ἀλλά τήν ἀναζήτησή της καί κυρίως τή δοκιμασία τῆς».²⁸ Στό φαντασιακό Καθαρτήριο τῶν *Ὁραμάτων καί θαμάτων* ὁ Μακρυγιάννης, βιώνοντας τόν οικονομικό, πολιτικό καί κοινωνικό του *παροπλισμό, μέσα σέ ἓνα κλίμα ἐξαθλίωσης καί κοινωνικῆς ταπείνωσης* πού δέν μπορεῖ νά κατανοήσει καί νά συμφιλωθεῖ μαζί του, καταθέτει ὄλων τῶν εἰδῶν τίς ὄνειρικές καί φανταστικές δοκιμασίες, στίς ὁποῖες ὑπέβαλε τόν ἑαυτό του καί τή βιο-κοσμοθεωρία του, τή δική του *ἀλήθεια καί ἀρετή*.

Ἐνδεικτικά ἐπισημαίνω μερικῆς ἀπό αὐτές:

Τα *πειρασμικά* ὄνειρα τοῦ τύπου: «Τήν αὐγή ἓνας ἄσκημος ἄνθρωπος, ἄγριος, μοῦ παρουσιάζει μιάν γρι-

26. Μιχαήλ Μπαχτίν, ὁ.π., σ. 198.

27. Ὁ Μακρυγιάννης δέν διακατέχεται ἀπό τό σύνδρομο τοῦ μάρτυρα, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου πού εἶναι ἔτοιμος νά ὑποστῆ κάθε εἶδους δοκιμασία προκειμένου νά κερδίσει τήν Οὐράνια Βασιλεία. Στόχος του εἶναι νά ἀποτινάξει ἀπό τούς ἄμους του τήν ἐνοχή τοῦ ἀμαρτωλοῦ καί νά ἀποφύγει τή μεταθανάτια τιμωρία... Μέ ἄλλα λόγια, στά *Ὁράματα καί θαμάτα* δέν συμπεριφέρεται ὡς ἥρωας (ὅπως στά *Ἀπομνημονεύματα*) ἀλλά ὡς ἀντιήρωας καί μέ αὐτή τήν ιδιότητα καταφέρει νά γίνει «*φίλος τοῦ Θεοῦ*». Βλ. Peter Brown, *Ἡ δημιουργία τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος*, ὁ.π., σ. 100 κ.έ.

28. Μ. Μπαχτίν, ὁ.π., σ. 182.

29. Τό πρόσωπο τῆς γυναίκας-ἄγγελιοφόρου ὡς πρόσωπο τῶν δρώμενων τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέα, τῆς ἀφήγησης ἀλλά καί τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀπατεῖ ἀπό τήν πλευρά του ξεχωριστό ἐνδιαφέρον. Τί εἶναι αὐτή ἡ γυναικεία μορφή πού ἐπικοινωνεῖ μέ τίς υπερβατικές δυνάμεις, πού ἐκστασιάζεται καί βλέπει προφητικά ὄνειρα, πού παρεμβαίνει καί ρυθμίζει τήν πολιτική συμπεριφορά τοῦ παροπλισμένου ἀγωνιστή; Ἡ περίπτωσή της εἶναι μεμονωμένη ἢ κοινός τόπος τῆς προεπαναστατικῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας; Γεγονός ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι ἐκεῖνη κατόρθωσε, καταργώντας κάθε ἐννοια *εὐθυκρισίας*, νά ἐγκλωβίσει ἀπολύτως στή μαγική σκέψη τῆς τόν ὄξυνουστατο ἀγωνιστή. Κατάφερε μέ ἄλλα λόγια, ἀνατρέποντας τό πρότυπο τῆς χριστιανικῆς παράδοσης πού τήν ἤθελε «*σῶμα τοῦ ἀνδρα*», νά ἐλέγξει σχεδόν σέ ἀπόλυτο βαθμό τό «*κεφάλι*» του. Βλ. καί τό κείμενο τῆς Gail P. Corrington-Streete, «*Σέξ, πνεῦμα καί ἐλεγχος: Ὁ Παῦλος καί οἱ γυναῖκες τῆς Κορίνθου*», στόν τόμο: Κ.Νάντια Σερεμετάκη, *Διασχίζοντας τό σῶμα. Πολιτισμός, Ἱστορία καί φύλο στήν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 111 κ.έ.

γιά νά κάμω τήν ἐπιθυμίαν μου, καί τρωγόμεν με αὐτόν τόν ἀναθεματισμένον», ἡ παγίδευσή του ἀπό τή γυναίκα (ἀγγελιοφόρο τῶν μηνυμάτων τοῦ Θεοῦ καί τῶν Ἁγίων) ἢ τό πιθανότερο ἡ ἀπό κοινού ἐπιπόνηση τοῦ ρόλου της μαρτυροῦν ὅτι ἀγωνίστηκε νά συνοικονομήσει τίς σαρκικές ἐπιθυμίες του μέ τίς ἐπιταγές τοῦ χριστιανικοῦ ιδεώδους. Στή συνείδησή του κρίθηκε ἐπαρκῆς ὁ μερικός ἀσκητισμός ὡς διαδικασία ἐξαγνισμού, ἐφόσον ἡ πλήρης ἄρνηση τῶν ἐγκοσμίων καί ὁ θεσμικός ἀσκητισμός ἦταν ἔξω ἀπό τή λογική του. Ἐνα ἄλλο πεδίο δοκιμασίας συνιστοῦν τά συναπαντήματα μέ τόν Διάβολο: «πῆγα καί ἔκαμα τρεῖς μετανοίες ἀπό τ' ἀριστερόν μέρος, καί ἦτον καί ἕνας γάιδαρος καί μοῦ κούναγε τό κεφάλι του». ³⁰ Σέ ὅλες τίς δοκιμασίες αὐτοῦ τοῦ τύπου λανθάνει ἡ εἰκαστική μνήμη τῆς Ἀποκάλυψης καί τῆς ναϊκῆς εἰκονογραφίας.

Στό φαντασιακό του καθαρτήριο δοκιμάστηκε ἐπίσης δραματικά ἡ ἴδια ἡ ἀξιοπιστία τοῦ μαγικοῦ τρόπου σκέψης. Ὁ ἴδιος διερωτᾶται ἂν πράγματι συμβαίνουν ὅσα τοῦ μεταφέρει ἡ γυναίκα: «Τότε μοῦ λέγει ἡ γυναίκα ὅλα αὐτά. ἐγώ ἄρχισα νά μήν πιστεύω τήν γυναίκα καί μπῆκα σέ μίαν μεγάλη ἀνησυχία, καί εἰς αὐτά εἶχα μίαν ἀπιστίαν καί εἰς τ' ἄλλα ὅλα». ³¹ Οἱ ὀρθολογικές ἀντιστάσεις τῆς σκέψης του δοκιμάζονται καί ἠττώνται ἀπό τόν τρόπο διανόησης τῆς γυναίκας-ἀγγελιοφόρου. Ἐάν καί ἐξεγείρεται ὅταν προσπαθεῖ νά τόν πείσει ὅτι ὁ ἕνας βρίσκεται στό χῶρο τοῦ ἄλλου ὡς φυσική ἀλλά ἀόρατη παρουσία: «Ἄφοῦ μοῦ λέγει ἡ γυναίκα, τό σῶμα ἡς μένει εἰς τό σπίτι μου καί αὐτεῖνη ἔρχεται δῶ ὅποτε τήν θέλουν οἱ ἅγιοι, καθώς /εἶναι μέ τά σκουτιά της, καί μόλεγε, καί μένα ὅπου τά παρουσιάζομαι, τό ἴδιον μένει τό σῶμα μου εἰς τήν κάμαρή μου καί ἐγώ ὁ ἴδιος εἶμαι παρών, αὐτό μοῦ χάλαγε ὅλην μου τήν ιδέαν καί εἶχα μίαν μεγάλη ἀνφιβολίαν καί ἐβγαίνα ἀπό τό προκείμενον», ³² τελικά ἀφήνεται στόν παραλογισμό τῆς ἀπόλυτα μαγικῆς σκέψης.

Στήν κατάσταση πού βρίσκεται, ἡ ὀλοκληρωτική κατάργηση τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στόν μαγικό τρόπο διανόησης καί στή στοιχειωδῶς ὀρθή σκέψη εἶναι ὁ μόνος τρόπος νά βγεῖ ἀπό τό ἀδιέξοδο τῆς Κόλασης πού τόν περιμένει.

Ἄλλωστε μήπως δέν βρίσκεται ἤδη στόν προθάλαμο τῆς Κόλασης μέ ὅσα τοῦ συμβαίνουν; Οἱ δυνάμεις καταστολῆς εἶναι παρούσες καί ἀπειλητικές, κι ἐκεῖνος ἔχει πλήρη ἐπίγνωση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. Ἡ ὑλοποίηση τῶν μέτρων καταστολῆς ἐναντίον τοῦ ἀκίνδυνου πιά ἀγωνιστῆ δέν εἶναι καθόλου μακριά. Ἐτοίμο τό 1852 διακόπτεται βίαια ἡ συγγραφή τῶν Ὁραμάτων καί θαμάτων καί ἀκολουθεῖ ἡ σύλληψη, ὁ ἐγκλεισμός στή φυλακή τοῦ Μεντρεσέ, τό κατασκευασμένο κατηγορητήριο, ἡ δίκη καί ἡ καταδίκη του εἰς θάνατον στίς 17 Μαρτίου τοῦ 1853 μέ τήν κατηγορία τῆς ἐσχάτης προδοσίας.

Ἡ ὀρθή σκέψη θά τόν ὀδηγοῦσε στήν παραδοχή τῆς

συντριβῆς του, τῆς ἤττας του στή σύγκρουση μέ τήν νέα πολιτική πραγματικότητα, ἀλλά καί μέ τό ιδεολογικό σύστημα τοῦ χριστιανικοῦ του πιστεύω. Δέν τοῦ ἔμενε παρά νά μεγιστοποιήσει σέ ἀπόλυτο βαθμό τήν ἀσφαλιστική δικλῖδα τῶν δύο πολιτισμῶν πού διαμόρφωσαν τήν κοσμοθεωρία του: τή μαγική σκέψη. ³³

Μέ αὐτό τό νοητικό ἐργαλεῖο καί μέ τό ἐννοιολογικό περιεχόμενο τῆς εἰκονοποιίας τῶν λαϊκῶν γιορτῶν καρναβαλικοῦ τύπου καί τῆς Ἀποκάλυψης, θά προχωρήσει, παράλληλα μέ τόν αὐτοεξαγνισμό καί τήν αὐτοαποθέσῃ του, στήν τελική πράξη: Στό στήσιμο τῆς Δευτέρας Παρουσίας καί στήν ἀντιστροφή τῶν ρόλων ἐξουσίας. Ὁ ἴδιος δέν ὀνειρεῖται τόν Παράδεισο ὅπου θά ζεῖ εἰρηνικά εἰς «τόπον χλοερόν» ἀλλά τή δοκιμασία τοῦ Κριτηρίου, τήν ἐπίγεια ἀνατροπή τῆς δικῆς του μοίρας.

Ἡ Τελική Πράξη: ἐκθρόνιση-ἐνθρόνιση-ἀποθέωση

Καί ἀκριβῶς μέ τό κεντρικό δρώμενο ὅλων τῶν καρναβαλικῶν ἐκδηλώσεων, μέ τό δρώμενο τῆς ἐνθρόνισης καί τῆς ἐκθρόνισης θά κατορθώσει τό ἀκατόρθωτο: ἀντιστρέφοντας τή δυναμική τῶν σχέσεων ἐξουσίας, ἀπό πανικόδλητος ἁμαρτωλός πού τόν περιμένει τό πῦρ τό ἐξώτερον καθίσταται ὁ ἴδιος τιμητής τῶν πράξεων τῶν ἄλλων καί ἀποδίδει δικαιοσύνη καταδικάζοντας στό πῦρ τό ἐξώτερον ὅσους ἀδικόπραξαν ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἴδιου, τῶν ἐξαθλιωμένων ἀγωνιστῶν καί τῶν θεσμῶν τοῦ νεοσύστατου κράτους.

Ὅταν γράφει τό ὄνειρικό κείμενό του, ὅλα ἔχουν συντελεστεῖ. Μέ τά ὄνειρα καί τά ὄράματα θά συνθέσει τή δική του Μενιπέα, ἀποτιμώντας πράξεις πού ἐγίναν στό παρελθόν. Μέ τήν καρναβαλική γλώσσα ὡς νοητικό καί ιδεολογικό ἐργαλεῖο θά ξεκαθαρίσει τοὺς λογαριασμούς του μέ τοὺς ἐπικεφαλῆς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τόν Ὅθωνα, τήν Ἀμαλία, καθώς καί ὅσους συνεργάζονται μαζί τους: τόν Κωλέττη, τόν Μαυροκορδάτο, τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ξένων κυβερνήσεων, ἀλλά καί μέ μερικούς πού δέν βρίσκονται πιά στή ζωή, ὅπως λ.χ. μέ τόν Καποδίστρια. Σταθερός, ὡστόσο, στόχος τοῦ παράμενε ὁ Ὅθων πού συνοδεύεται πάντοτε ἀπό τήν Ἀμαλία.

Στήν ἀφήγηση τοὺς εἰσάγει, μέ ὄνειρο τρίτου προ-

30. Ὁράματα καί θάματα, ὁ.π., σ. 152. Γιά τά πειρασμακά καί ἄλλα ὄνειρα τῆς χριστιανικῆς παράδοσης, βλ. Δημήτρης Ι. Κυρτάτα, *Ἱερεῖς καί προφῆτες*, Καρδαμίτσας, Ἀθήνα 2000. Ἰδιαίτερα τό κείμενο «Γά ὄνειρα τῆς ἐρήμου», σ. 154-176.

31. Ὁράματα καί θάματα, ὁ.π., σ. 62.

32. Ὁ.π., σ. 80.

33. Βλ. καί Γιῶργος Καλόφωνος, «Τό ἱστορικό ὄνειρο στό τέλος τῆς ἀρχαιότητας», στόν συλλογικό τόμο *Ὅψις ἐνυπνίου*, ὁ.π., σ. 290.

σώπου, σχετικὰ νωρίς. Ὁ στόχος ὅμως εἶναι προδιαγραμμένος ἤδη ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη, φαινομενικὰ ἀθῶα ἀναφορὰ τους. Τό ὄνειρο τό βλέπει ἕνας ἀγωνιστὴς καὶ καλὸς χριστιανός. «Τότε βλέπει τὸν βασιλέα μας καὶ βασίλισσά μας κατάμαυρους, καὶ παρουσιάστη ἕνας μεγάλος γκρεμνός καὶ κρεμάστηκαν καὶ οἱ δύο καὶ δὲν μπορούσαν οὔτε ἀπάνω νὰ κολλήσουν οὔτε κάτω».³⁴ Ἡ ἀναφορὰ φαντάζει κάπως ἀδέσποτη, χωρὶς ἔνταξη σέ μιὰ γενικότερη θεώρηση. Δὲν συμβαίνει ὅμως ἔτσι. Στὴ συνείδηση τοῦ ὁ μονάρχης εἶναι ἤδη ὑπόδικος καὶ καταδικασμένος στὴν ἐσχάτη τῶν ποιῶν. Ὁ Μακρυγιάννης θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ δικασθεῖ ὁ Ὅθων καὶ οἱ περὶ αὐτόν σέ ἐγκόσμιο δικαστήριον. Ἐκ τῶν πραγμάτων ὅμως αὐτό ἀποκλείεται, ἄρα δὲν ἀπομένει παρά τό φαντασιακὸ Κριτήριον τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Ἀκολουθεῖ ἀμέσως δευτέρη ἀναφορὰ – πάλι μέ ὄνειρο τό ὁποῖο αὐτὴ τὴν φορὰ τό βλέπει ἕνα κορίτσι. Ἐδῶ λανθάνει ἡ ἔνοχη στάση τοῦ Ὅθωνα ἀπέναντι στοῦ ζήτημα τῆς ἀνοικοδόμησις τῶν κατεστραμμένων ἐκκλησιῶν. Τὴν κρίσιμη ὥρα ὁ Ὅθων ἐγκαταλείπει τὸν Μακρυγιάννη μόνο του νὰ διαπληκτίζεται μέ τοὺς τρεῖς Φράγκους πού «πῆραν ἀπὸ ἴνα λοστό καὶ τσαπιά καὶ σκάβαν νὰ τὴν γκρεμίσουνε [τὴν ἐκκλησία], πῆγα καὶ πιάστηκα καὶ μάλωνα νὰ μὴν τὴ χαλάσουνε».³⁵

Ἀκολουθεῖ τό πρῶτο ὄνειρο πού βλέπει ὁ ἴδιος ἀγωνιστὴς μέ ἥρωες τό βασιλικὸ ζευγάρι. Κι ἐδῶ λανθάνει ἡ βούληση τῆς τιμωρίας τους. Ἡ ἐπόμενη ἀναφορὰ δίνεται μέ κάποια ἀληθοφάνεια, ἐνταγμένη στὴ συνήθη λαϊκὴ φημολογία γιὰ κρυμμένους θησαυρούς – κυκλοφορεῖ μιὰ φήμη γιὰ κάποιον θησαυρὸ καὶ γιὰ μιὰ ὑπογραφή πού γράφει: «Δὲν μπορεῖ νὰ τὰ πάρει κανεὶς ἄλλος, μόνον ὁ βασιλέας τῆς Ἑλλάδος Ὅθων σέ ἔξι (6) χρόνια». Ὁ ταλαίπωρος ἀγωνιστὴς ἀφοῦ βεβαιώνεται ἀπὸ τὴ «χάρη» τῆς μέσω τῆς γυναικός ὅτι «εἶναι ἀληθινόν αὐτό» ἀπαγγέλλει δριμύτατο κατηγορητήριο ἐναντίον τοῦ Ὅθωνα: «καὶ ὅποτε εἶναι ἡ ὥρα τοῦ Θεοῦ, αὐτός ὁ καταραμένος δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ ἐδῶ οὔτε μίαν ἡμέρα».³⁶ Ὁ Ὅθων πρέπει νὰ φύγει. Ἀκολουθεῖ ὁ ρόλος τοῦ Παλατιοῦ καὶ τῶν Ξένων στὸν ἐκμαυλισμὸ τῆς νεοσύστατης πολιτικῆς ἐλίτ καὶ στηλιτεύεται ἡ ὑποτέλεια τῶν συμπατριωτῶν του οἱ ὁποῖοι: «διὰ ἕνα τραπέζι, διὰ μίαν γλυκὴ καὶ δολερὰ καλημέρα τῶν πρέσβεγων... διὰ νὰ φτιάσουμεν ἕνα χρυσόν φόρεμα, διὰ νὰ βάλομεν χερότια καὶ μεγάλες πολυτέλειες, καὶ δι' αὐτὰ ὅλα μᾶς λέγει ὁ βασιλέας καὶ ἡ Κυβέρνησή του: πετάει ὁ γαῖδαρος; Πέταξε λέμεν».³⁷

Οἱ ἀναφορές στὸν Ὅθωνα εἶναι ἐξαρχῆς ἀρνητικῆς, προετοιμάζουν τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν τελικὴ ταπείνωση καὶ αἰώνια καταδίκη του. Οἱ κατηγορίες πού τοῦ προσάπτει: διασπάθιση τοῦ δημόσιου χρήματος, ἐγκατάλειψη τῶν ἀγωνιστῶν στὴν ἐξαθλίωση, ὑπόθαλψη τῆς κολακείας καὶ ἡ ἐπιβράβευση «των κολάκων καὶ τῶν σπιγούνων», αὐταρχικὴ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, παραμέληση τῆς χριστιανικῆς παράδοσης κλπ.

Τό σκηνικὸ τῆς Δευτέρας Παρουσίας

Ἀνίκανος πιά νὰ ὀργανώσει καὶ νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἔξωση τοῦ μονάρχου, προχωρεῖ στὴ φαντασιακὴ ἀνατροπὴ του. Ἡ ἐκθρόνιση θὰ γίνῃ στὴν πρώτη ἀναπαράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Μέσα στοῦ πανδαμόνιο τοῦ Κριτηρίου, στὴ *λυπηρὴ πεδιάδα*, κι ἀφοῦ ἡ διαδικασία τῆς κρίσης ἔχει προχωρήσει καὶ τό θερίο ἔχει καταβροχθίσει τοὺς κάθε εἶδους κολασμένους: «Τότε παρουσιάζει καὶ τὸν βασιλέα μας καὶ τοὺς ὀπαδούς του καὶ τὴ βασίλισσά μας γυμνούς, καὶ ἀφοῦ τοὺς γύμνωσαν πᾶνε ὅλοι μέσα ἐκεῖ εἰς τό πύρινο καμίνι».

Τό ἴδιο θὰ συμβεῖ καὶ στὴ δευτέρη ἀναπαράσταση τοῦ Κριτηρίου. Ὁ Ὅθων παρουσιάζεται καβαλάρης, πού «γίνεται σωρός μέ τ' ἄλογό του» καὶ στὴ συνέχεια: «Τότε γύμνωσαν τὸν βασιλέα μας καὶ βασίλισσά μας ἐμπροστά εἰς τὸν ἀφέντη μας καὶ εἰς τὴν βασιλείαν του. Ἦταν ὅλοι μαυροφορεμένοι, ὁ ἀφέντης καὶ ἡ βασιλεία του εἰς τό κριτήριο τό ἀνώτατον, καὶ ἐκρίναν αὐτούς καὶ τοὺς γύμνωσαν».³⁸

Ἡ λαϊκὴ εἰκονοποιία τῆς ἐκθρόνισης καὶ ἐνθρόνισης, τό κεντρικὸ δρώμενο τῶν καρναβαλικῶν γιορτῶν θὰ βοηθήσει τὸν Μακρυγιάννη νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀπειλή τῆς Κόλασης. Στό Κολαστήριο οἱ βασιλεῖς, ὁ Ὅθων καὶ ἡ Ἀμαλία, ὑφίστανται τὴν ὑστατὴ ταπείνωση: καθαιροῦνται καὶ γυμνώνονται ἀπὸ τὰ σύμβολα τῆς ἐξουσίας τους: τὰ βασιλικά ἐνδύματα. Ἡ κοινωνικὴ ἐξίσωση εἶναι ἀπόλυτη. Ἔτσι γυμνοί, χωρὶς κανένα στοιχεῖο πολιτισμοῦ, παραδίδονται στοῦ πῦρ τό ἐξώτερο.

Τὰ λαϊκὰ στρώματα, ὅταν στὴν ἀτμόσφαιρα τῶν καρναβαλικῶν γιορτῶν καθαιροῦσαν καὶ ἀνέτρεπαν τίς κάθε εἶδους ἱεραρχίες, μέ τὴ διακωμώδηση καὶ τὴν ἀποϊεροποίηση τῶν κατεστημένων ἀξιών καὶ ἐξουσιῶν, εἶχαν συνείδηση τοῦ οὐτοπικοῦ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν οὐτοπικῶν ἀνατροπῶν.

Ὁ Μακρυγιάννης, ὄντας ἐγκλωδισμένος στὴ δραματικὴ γιὰ ἐκείνον σοβαρότητα τοῦ ἐπίσημου καὶ ἡγεμονικοῦ πολιτισμοῦ, στὸν ὁποῖο πιστεύει ὅτι συμμετέχει ὡς ἰσότιμο μέλος (ἀφοῦ κατάφερε νὰ συνναστροφεται τὸν Θεὸ καὶ τοὺς Ἁγίους), δὲν διανοεῖται νὰ παίξει ἐν οὐ παικτοῖς. Ἡ φαντασιακὴ καὶ οὐτοπικὴ ἐκθρόνιση τοῦ Ὅθωνα δὲν συμβαίνει στὰ πλαίσια τῆς

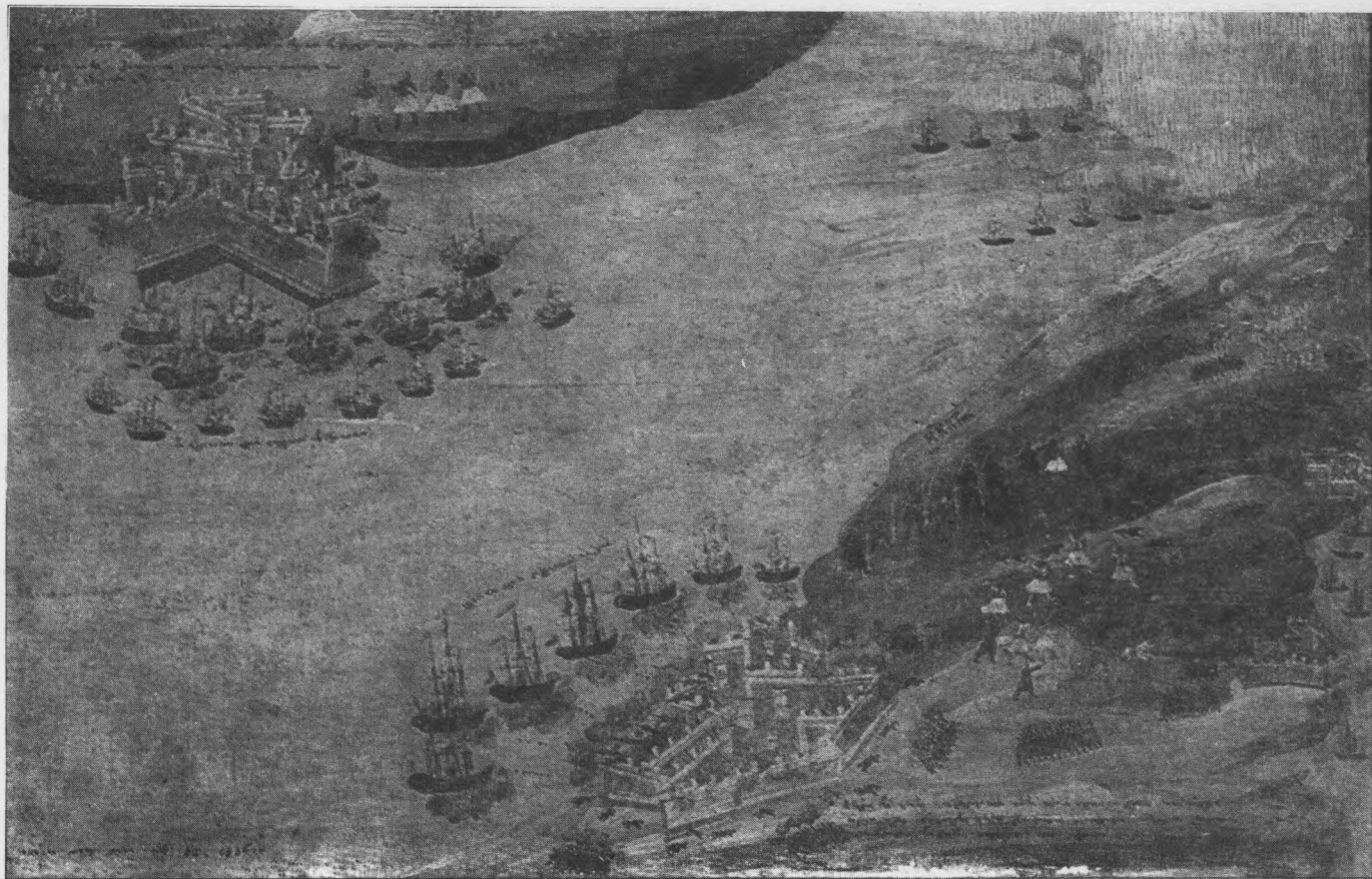
34. Ὁ.π., σ. 56. Τό μοτίβο τοῦ γκρεμοῦ ὡς μορφῆς βασανισμοῦ ἔχει μιὰ σταθερὴ καὶ πυκνὴ παρουσία στὴ λόγια καὶ στὴ γραπτὴ ἑλληνικὴ παράδοση.

35. Ὁ.π., σ. 57.

36. Ὁ.π., σ. 108.

37. Ὁ.π., σ. 116.

38. Ὁ.π., σ. 202. Στὴ συνείδηση τοῦ Μακρυγιάννη ἡ γύμνια ὡς ἔσχατη κοινωνικὴ ταπείνωση κατέχει δεσποζόουσα θέση. Ἡ ἔμφαση ἀποδίδεται μέ ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους: *γυμνούς, κι ἀφοῦ τοὺς γύμνωσαν, καὶ τοὺς γύμνωσαν*.

«Τούτην τὴν πατρίδα τὴν ἔχομεν ὅλοι μαζί καὶ σοφοὶ καὶ ἀμαθεῖς καὶ πλούσιοι καὶ φτωχοὶ καὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ πλέον μικρότεροι, ἄνθρωποι ὅσοι ἀγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθείς, ἔχομεν νὰ ζήσομεν ἐδῶ. Τό λοιπόν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νὰ τὴν φυλάμεν κι ὅλοι μαζί καὶ νὰ μὴν λέγει οὔτε ὁ δυνατός “ἐγώ”, οὔτε ὁ ἀδύνατος... Εἴμαστε στό “Ἐμεῖς” καὶ ὄχι εἰς τό “Εγώ”», Ἀπομνημονεύματα, Μακρυγιάννη. Ὁ πίνακας τοῦ Ζωγράφου «Μάχης τῆς Σάμου καὶ τῆς Κρήτης».

οὐτοπίας τοῦ καρναβαλιῦ μέ γέλια καὶ χοντρά ἀστεῖα ἀλλά στήν κάμαρη ἐνός πανικόβλητου ἀγωνιστῆ. Θά ἔλεγε κανεὶς ὅτι τό δράμα τελειώνει ἐκεῖ, δηλαδή μέ τὴν πράξη τῆς τιμωρίας ἐκείνων πού ἔδρασαν τὴν ἑλληνική ὑπόθεση στό σύνολό της. Ὅμως τό τελετουργικό τῆς κάθαρσης δέν τελειώνει μέ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ὁθωνα καὶ τόν αἰώνιο βασανισμό του στό Κολαστήριο. Ἡ κορύφωση θά συντελεστεῖ μέ τὴ δική του ἐνθρόνιση.

Ἡ λαϊκή παράδοση, ὡς οὐτοπική ἀνταρσία, ἀπαιτεῖ τὴν ἀλλαγὴ τῶν ρόλων. Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ἔξω ἀπό τὴν καρναβαλική οὐτοπία τῆ στιγμῆ πού ὑποκαθιστᾶ τὴν πραγματικότητα μέ τό φανταστικό ἰσοδύναμό της. Οἱ ρόλοι θά ἀντιστραφοῦν, τὰ βασιλικά ἐνδύματα ὁμως δέν θά τὰ φορέσει ὁ γελωτοποιός, ὁ ἐφήμερος βασιλιάς τῆς πλατείας ἢ ἄλλο περιθωριακό πρόσωπο τοῦ καρναβαλιῦ, ἀλλά ἕνας ὑπαρκτός καὶ ἐξαθλιωμένος πιά ἀγωνιστής τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Τό τελετουργικό ἄλλωστε δέν λαβαίνει χώρα στήν πλατεία τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν μέ τὴ συμμετοχὴ τῶν

πολιτῶν της ἀλλά στή μικρὴ κάμαρη τοῦ σπιτιοῦ του. Ἐκεῖ θά ἀντιστραφοῦν οἱ ρόλοι καὶ θά κορυφωθεῖ τό δράμα τῆς δικῆς του ἀποθέωσης, ὅταν σέ μιά ὕστατη προσπάθεια ἐξαντικεμενικοποίησης τῆς ἴδιας τρυ τῆς ὑπαρξῆς βιώνει τὴν ἐξοδὸ του ἀπὸ αὐτὴν καὶ γεμάτος δέος περιγράφει τὴν πράξη ἀποθέωσης:

«Βλέπω τόν ἴδιον Μακρυγιάννη ἐκεῖ, νὰ βλογαίει τόν ἄλλον ἐδῶ, μέ τὴν κορώννα εἰς τό κεφάλι του καὶ μέ τόν λαμπρόν σταυρόν εἰς τό χέρι μέ τό Φ καὶ μέ βλογαίει»

Ὁ ἀφηγητὴς στά Ὁράματα καὶ θάματα εἶναι ἕνας καὶ μοναδικός: ὁ Μακρυγιάννης. Τὰ πρόσωπα πού μιλοῦν εἶναι πολλὰ καὶ διαφορετικά, καὶ πολλές φορές μιλοῦν ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτική γωνία. Μέ τὴ στοιχειώδη γραφὴ του κατάφερε, ξεγλιστρώντας ἀπὸ τό δόκανο τῆς ἐπαπειλούμενης Κόλασης τοῦ θρησκευτικοῦ του πιστεύω, νὰ μᾶς ἀφήσει μίαν αὐθεντικὴ Μενιπέα. Τὴ Μενιπέα τῆς φαντασιακῆς ζωῆς του ὡς μιά αὐθεντικὴ χειρονομία ἀνταρσίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

«ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ»

Ἐκ τῶν Ντιντερό στό Ἰντερνέτ

Φρεντερίκ Μπαρμπιέ - Κατρίν Μπέρτο Λαβενίρ

Ἐκδόσεις ΔΡΟΜΕΑΣ, Ἀθήνα 1999, σελ. 510

τοῦ Νίκου Κολοβοῦ

Τό βιβλίο αὐτό ἐκδόθηκε στή Γαλλία τό 1996. Εἶναι ἀρκετά πρόσφατο. Θά τό θεωρήσουμε ἐνημερωμένο κατά τεκμήριο μέ τίς τελευταῖες (ὄχι τίς ἔσχατες) ἐξελίξεις τῶν γεγονότων, τίς νεότερες πληροφορίες, τά ἐγγύτερα πρὸς τό σήμερον κείμενα. Τό ὅλο ἐγχείρημα ὅμως δείχνει παράτολμο. Ἡ ἀνισομερής κατανομή τῆς ιστορικῆς ὕλης ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἔνδειξη. Οἱ πρῶτες 220 σελίδες τοῦ κειμένου καί ἄλλες 35 σελίδες, ἐνδιάμεσα, σύνολο 275, καλύπτονται ἀπό τήν μακρά ἱστορία τοῦ βιβλίου καί τοῦ Τύπου. Οἱ ὑπόλοιπες σελίδες ἀφιερώνονται στή συνοπτική καί διαστική ἱστορία τῶν ὑπόλοιπων Μέσων Μαζικῆς Ἐπικοινωνίας (ΜΜΕ). Ἡ ἱστορία ὅμως τῶν ἄλλων ΜΜΕ εἶναι σημαντικότερη γιά τόν ἀναγνώστη, τόν μελετητή καί τόν ἐρευνητή τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ περιγραφή καί ὁ θεωρητικός σχολιασμός τους θά ἔπρεπε νά εἶναι διεισδυτικότερος καί πληρέστερος. Ἡ γενική ἐντύπωση τήν ὁποία ἀποκομίζει ὁ φιλόσοφος καί ἀπαιτητικός ἀναγνώστης εἶναι ὅτι ἡ πίεση τοῦ χρόνου ἐκπλήρωσης τοῦ ἔργου καί τοῦ διαθέσιμου χώρου ἦταν καθοριστικοί. Παρακάμποντας τήν αἴσθηση μιᾶς ὑπέρπυσης ἐπιπολαιότητας, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἄτολμες ἰδεολογικές ἀπόψεις πού ἐκφράζουν, τά κεφάλαια 4 καί 5 τοῦ Τρίτου Μέρους καί ὁ Ἐπίλογος διακρίνονται ἀπό πυκνότητα καί σαφήνεια. Ἡ μανία τῶν ὑποτιτλισμῶν καί οἱ ἐπαναλήψεις γίνονται ὀχληρά. Μέ βάση αὐτές τίς πρῶτες γενικές παρατηρήσεις τό ὅλο κείμενο πάσχει ἀπό μιᾶ ἀνισότητα, ἐνῶ ἡ γνωστική φερεγγυότητά του γίνεται ἀρκετές φορές ἐπισημασμένη.

Στήν «Εἰσαγωγή» (σελ. 17) οἱ συγγραφεῖς θεμιτά ἐπιχειροῦν νά περιγράψουν τό περιεχόμενο τῆς ἱστορίας τῶν μέσων ἐπικοινωνίας (ὄχι τῶν ΜΜΕ). Μεταξὺ ἄλλων διαβάσουμε τά ἑξῆς: «Ὁ ιστορικός δέν προτείνει μιᾶ γενική θεωρία τῶν μέσων ἐπικοινωνίας

ικανή νά ἐφαρμοστεῖ σέ ὅποιοδήποτε χρόνο καί χώρο. Ἡ θέση καί οἱ γνώσεις, πού εἶναι σέ θέση νά χρησιμοποιήσῃ, παραμένουν ἀναπόφευκτα, παρά τή φιλοδοξία του, ἐλάχιστες (...) ἡ ἱστορία τῶν μέσων ἐπικοινωνίας, εἰσάγοντας τό διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενο παιχνίδι τῆς ἀντήχησης, προτείνει ἐν τέλει τή συστηματική ἀνάλυση τῆς διαλεκτικῆς τῆς διάρκειας». Παρά τήν εἰλικρίνεια τῶν ἀπόψεων αὐτῶν, «τό παιχνίδι τῆς ἀντήχησης», (ὄρος πού χρησιμοποίησε ὁ George Gerbner καί οἱ συνεργάτες του γιά νά δηλώσουν τό φαινόμενο τῆς σύγκλισης τῶν μηνυμάτων τῆς τηλεόρασης μέ τίς προσδοκίες τῶν θεατῶν τῆς ἡ τῶν περιεχομένων της μέ τίς ἀπόψεις τους), εἶναι μιᾶ γενικῆς μορφῆς σχέση ΜΜΕ καί χρηστών τους. Δέν μπορεῖ νά διακρίνει ὅμως κανεῖς σέ τί βοηθᾷ τή συγγραφή τῆς ἱστορίας τῶν ΜΜΕ. Ὅσον ἀφορᾷ τή δεύτερη φράση περί διαλεκτικῆς τῆς διάρκειας, οἱ συγγραφεῖς μᾶς προτείνουν «ἐν τέλει», μιᾶ μεταφυσική θεωρία, δανεισμένη ἀπ' τόν Γκαστόν Μπασελάρ, «τή διαλεκτική τῆς διάρκειας». Ἐνα συγκεκριμένο ἐπιστημολογίας, ψυχαναλυτικῆς θεωρίας καί φαινομενολογίας μέσω τοῦ ὁποίου θά ἰχνογραφῆσουμε τή συνέχεια στήν ποικιλία τῶν ἐπί μέρους φαινομένων, καί τή διάρκεια στήν ἀλληλουχία τῶν ἀντιθέσεων, τῶν ἐπιδράσεων, τῶν συγκλίσεων. Κεντρικός παράγοντας στή διαδικασία αὐτή ὀρίζεται ὁ ἄνθρωπος πού ἐπιστρέφει στήν ὕπαρξή του, καί στήν προβληματική κατάσταση τῆς ψυχικῆς του συνέχειας.

ὑποθέτουμε ὅτι ὁ ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται πρὸς ποιά θολή δολιχοδρομία ὀδηγεῖται ἡ «μεθοδολογία» τῶν συγγραφέων. Εἶναι εὐτύχημα ὅτι ἡ ἐφαρμογή τῆς ἐγκαταλείπεται ἀδόκιμα ἀλλά τάχιστα. Ἡ ἱστορική ἀφήγηση προσγειώνεται σέ βατά μονοπάτια ἀπ' τήν ἀμέσως ἐπόμενη παράγραφο τῆς εἰσαγωγῆς

(σελ. 18). Έκεί ορίζεται επιτέλους και τό χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθεί τό όλο έργο [1750 και έξης μέχρι τό τέλος περίπου του 20ού αιώνα (1995)].

Τό πρώτο μισό του 20ού αιώνα σημαδεύεται από τήν εμφάνιση νέων μέσων επικοινωνίας εικόνας και ήχου. Ό κινηματογράφος και τό ραδιόφωνο εγκαινιάζουν πρωτόγνωρες μορφές επικοινωνίας. Ακολουθεί ή χρήση τής τηλεόρασης ή όποία μετατρέπεται «βαθμιαία σε δημόσιο πεδίο αναφοράς». Τό τέλος του 20ού αιώνα βλέπει νά έρχονται οι νέες τεχνολογίες (βιντεοηλεκτρονική) και τά νέα μέσα (βίντεο, ηλεκτρονικοί ύπολογιστές κλπ.). Μεγάλες αλλαγές συντελούνται στους κοινωνικούς χώρους οι όποιοι δέχονται τά διάφορα ΜΜΕ. Τίς αλλαγές αυτές καθορίζουν τά ΜΜΕ, ενώ καθορίζονται ταυτόχρονα απ' αυτές (σελ. 18).

Κατά τή βιομηχανική εποχή, ή όποία χαράζει και μπαίνει σε τροχιά μέσα στον 19ο αιώνα, εμφανίζεται τό βιομηχανικό βιβλίο, τό βιομηχανικό έντυπο, ή «βιομηχανική λογοτεχνία» (φράση του Σάιτ Μπέβ), ό βιομηχανικός Τύπος, όπως τά χαρακτηρίζουν, κάπως πρόχειρα οι συγγραφείς. Αξιόλογες επισημάνσεις για τήν εξέλιξη αυτή καταγράφονται. Συγκέντρωση κεφαλαίου, γραφειοκρατική οργάνωση των επιχειρήσεων με κομβικής σημασίας παράγοντα τόν εκδόστη, νέες εγκαταστάσεις, ή ποσοτική αύξηση αντιτύπων, τό μαζικό κοινό, ή κερδοσκοπία σε άσυνήθιστη κλίμακα, σημαδεύουν τίς συνθήκες παραγωγής και διανομής. Ό κοινωνικός χώρος όπου λειτουργούν τά μέσα αυτά (μαζικά πλέον) επικοινωνίας δέχεται τίς συνέπειες των γεγονότων αυτών και εμφανίζει σειρά αντιδράσεων.

«Πράγματι», συμπεραίνουν οι Μπαρμπιέ και Λαβενίρ, «ό θρίαμβος του βιομηχανικού εντύπου και ή χωρίς προηγούμενο διακίνησή του, αποτελούν τό επιστέγασμα όλης τής διαδικασίας. Η πλειοψηφία των εντύπων πού διατίθενται αποδίδουν εφεξής στο εύρύ κοινό (...) Αυτές οι μεταβολές των δομών και ή ένδυνάμωση των οικονομικών συμφερόντων και των καπιταλιστικών λογικών στο χώρο του βιβλίου οδηγούν σε αλλαγή των παλιών πρακτικών γραφής. Η ίδια ή γραφή γίνεται εμπόρευμα, πού μπορεί νά πωληθεί ή άκόμη, υπό όρισμένες συνθήκες, νά κατασκευαστεί (...) Οι λειτουργίες του τυποποιημένου βιβλίου διαφοροποιούνται. Δέν αποτελούν πλέον τό βασικό μέσο πληροφόρησης και πολιτισμού (...) Μέ τό πρόσχημα του εκδημοκρατισμού, ό βιομηχανικός χώρος του βιβλίου γεννά τή βιομηχανική κουλτούρα, πού στηρίζεται στην κατανάλωση ως προς τά πρότυπα και τίς πρακτικές της και ένεργεί, παραδόξως, ως παράγοντας διάκρισης» (σελ. 169-170).

Τά συμπεράσματα αυτά με σαφείς απηχήσεις των δασκάλων τής Σχολής τής Φραγκφούρτης (π.χ. στη «Διαλεκτική του Διαφωτισμού»), βάζουν τελικά τά επιχειρήματα και τήν αφήγηση στην όρθή βάση μιας

κριτικής απ' τήν άποψη τής κοινωνικής διαλεκτικής σκέψης.

Τό κεφάλαιο για τόν κινηματογράφο έχει ιστορική όμοιογένεια και συνοχή —σε αντίθεση με τά κεφάλαια για τό βιβλίο, τόν Τύπο, τό έντυπο, όπου υπάρχει ένα tohu-bohu, μιά άσυνήθιστη δομική άκαταστασία του ιστορικού κειμένου. Αλλεπάλληλες άντιρρήσεις ως προς τήν προέλευση και εξήγηση των επί μέρους φαινομένων, και άρκετές διορθώσεις (π.χ. σε όνόματα και τίτλους), θά είχε νά προβάλλει ό έπαρκής άναγνώστης. Είναι όμως δίκαιο νά υπογραμμίσει όρισμένες εύστοχες παρατηρήσεις των συγγραφέων. Από τή μιά π.χ. τή διάκριση μεταξύ χολιγουντιανού μοντέλου και ευρωπαϊκού μοντέλου κινηματογράφου (σελ. 286) κατά τήν όποία τό πρώτο «έπεξεργάζεται ένα ύφος προσαρμοσμένο στη βιομηχανική παραγωγή πολιτισμικού προϊόντος», ενώ παράλληλα «ανάπτυσσει, στο περιθώριο, τόν προβληματισμό για τή σημασία τής εικόνας». Απ' τήν άλλη τήν παρατήρηση ότι τήν ίδια ώρα στην Ευρώπη, όπου οι δομές παραγωγής, είναι λιγότερο βιομηχανοποιημένες άνάλογες τεχνικές συνθήκες γεννούν διαφορετικά κινηματογραφικά πρότυπα. Επίσης τή συμπεκνωμένη γενική θεώρηση του φαινομένου (σελ. 296-297) και τήν άναγνώριση του ζωτικού άποθέματος πού εγκλείουν τά μέσα και οι δυνάμεις παραγωγής του. «Ό κινηματογράφος θά καταφέρει νά επιβιώσει όλων των μέσων επικοινωνίας πού εμφανίζονται μετά από αυτόν, άκριβώς έπειδή διαθέτει, στο έσωτερικό τής δομής του, όλες τίς άπαραίτητες πηγές πού θά του επιτρέπουν νά μεταβάλλεται διαρκώς». Είναι άτυτόνητο ότι ό άναγνώστης πρέπει νά διαβάσει τό κεφάλαιο αυτό σε συνδυασμό με τήν παράγραφο «Οι μεταμορφώσεις του Χόλιγουντ» του 4ου κεφαλαίου για νά άντλήσει μιά ελάχιστη εικόνα των τεχνικών και τεχνολογικών καινοτομιών τίς όποιες γνώρισε ό κινηματογράφος.

Τό κεφάλαιο για τήν τηλεόραση είναι λανθασμένα έξισου βραχύ σε έκταση, με εκείνο για τόν κινηματογράφο. Η αφήγηση και τά ύλικά του περιεχομένου του όμως είναι άρτιότερα και πιό εύστοχα διαρθρωμένα μέσα στο κείμενο, και τά πορίσματα ικανοποιητικά. Κάθε χώρα επέλεξε, γράφουν οι Μπαρμπιέ και Λαβενίρ, δικούς της δρόμους για τό τηλεοπτικό ΜΜΕ. Έγκαινιάζοντας προγράμματα, κυρίως με βάση δύο πρότυπα. Τό ένα στηριζόταν σε τρεις βασικές λειτουργίες: ψυχαγωγία, πληροφόρηση, εκπαίδευση. Τό άλλο άκολουθοϋσε χαλαρά και άνεμπόδιστα τό «πρόγραμμα ροής» όπου όλα τά θέματα έχουν τή θέση τους. Η τηλεόραση όμως και τά προγράμματά της, όποιο μοντέλο και άν άκολουθοϋν, προσφέρουν πληροφόρηση, θέαμα, έντυπωσιασμό, αλλά ελάχιστες άναλύσεις. Εκλύουν σαγήνη και γοητεία, χειραγωγούν τήν κοινή γνώμη, αλλά διαστρεβλώνουν και τίς κλασικές μορφές τής δημοκρατίας. Οι συγγραφείς, άντί νά αναλύσουν με τή σειρά τους τίς σημαντικές

αυτές κρίσεις τους, προβαίνουν ξαφνικά και πρόχειρα σε μία «κριτική για τις θεωρίες της επικοινωνίας» (σελ. 398-403). Η αναφορά τους όμως περιορίζεται και εδώ μόνο στους Μάρσαλ Μάκ Λιούαν και τόν Ρεζίς Ντεμπρέ. Τό αποτέλεσμα είναι ανάπτηρο.

Τά ΜΜΕ, γράφουν οι συγγραφείς, δέν είναι μεταξύ τους ανταγωνιστικά. Δέν συγγέονται όμως τά όριά τους (σελ. 447) αλλά υπάρχει συνεργασία ή συνάρτηση. Λειτουργούν παράλληλα και συνδυαστικά. «Συγκεκριμένα, τά νέα μέσα επικοινωνίας αναπτύσσονται χρησιμοποιώντας έκ νέου τό περιεχόμενο και τίς χρηστικές μορφές πού είχαν δημιουργηθεί από τά προηγούμενα μέσα επικοινωνίας» (σελ. 507). Οι νέες τεχνολογικές καινοτομίες και οι τεχνικές εφαρμογές τους στά ΜΜΕ δέν διαταράσσουν αυτή τήν αρμονική αρχή. 'Απ' τό οικιακό δίντεο ως τό Διαδίκτυο, στά όποια συνοπτικά και περιγραφικά κυρίως αναφέρονται οι συγγραφείς, τά προβλήματα είναι ίδια και οι απαντήσεις όμοιες τουλάχιστον ως πρός ένα σκέλος τους. «Υπεράσπιση τής ελεύθερης έκφρασης, έπιθυμία για άμεση δημοκρατία, καθώς και για ευαισθησία για τίς ομάδες πίεσης όπως είναι ή κοινότη-

τα τών φυλετικών μειονοτήτων, τών φεμινιστριών, οι ομάδες τών όμοφυλόφιλων» (σελ. 493). "Όλων δηλαδή τών ομάδων πού βρίσκονται άπέναντι στή θεσμική, πολιτική και οικονομική έξουσία τών ΜΜΕ ανυπεράσπιστες.

Θεωρώντας και κρίνοντας συνολικά τό κείμενο τών Μπαρμπιέ και Λαβενίρ, κρατούμε τά άποσπάσματα και τίς παραγράφους του, όπου σπινθηρίζουν μία όξυδερκής θεώρηση και μία ζωηρή σκέψη. Όρισμένες άπ' αυτά παραθέσαμε. 'Αφήνουμε κατά μέρος τίς θεωρητικές άστοχίες, τίς προσκρούστειες συντομεύσεις και τήν άτακτη όργάνωση του ιστορικού ύλικου μέσα στην αφήγηση. Τή μεταφραστική εργασία άδυνατούμε νά εκτιμήσουμε με σχετική ασφάλεια γιατί λείπει άπ' τά χέρια μας τό πρωτότυπο στή γαλλική γλώσσα. Κρατούμε, με όλες τίς επιφυλάξεις μας, τό διβλίό τουτό ως μία αρχή.

Θά θέλαμε νά προτείνουμε για όποιον ενδιαφέρεται τήν συμπληρωματική άνάγνωση του διβλίου: Armand Mattelart, *La Communication - Monde, Histoire des idées et de stratégies*, Editions La Decouverte.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΗΘΙΚΗ

ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ

Σαράντα κείμενα (τριανταοχτώ μικρά, στά 'Ενθέματα τής Κυριακάτικης Αύγης, και δύο μεγαλύτερα, διαλέξεις του συγγραφέα στό Λονδίνο), γραμμένα σε μία περίοδο τεσσάρων περίπου ετών, με σχετική θεματική άυτονομία μεταξύ τους.

Μόνο σχετική όμως. Ένας πύό προκλητικός τίτλος θά μπορούσε νά είναι: «'Εμμονές». Πρόκειται στ' αλήθεια για σταθερές ιδεοληψίες του συγγραφέα, στις όποιες δέν περικλείονται μόνο οι τρεις πολύ γενικές έννοιες του τίτλου πού τελικά έπελέγη, μαζί με κάποιες άλλες, επίσης γενικές —χώρος, καθημερινότητα—, αλλά και κάπως πύό συγκεκριμένα ζητήματα: ή αίνιγματική σκέψη του Michel Foucault, ή όρθολογικότητα του έθνικισμού, οι πολιτικές και πολιτιστικές πλευρές του καπιταλισμού, ή ιδεολογική έπιρροή του κινηματογράφου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ

ΗΦΑΙΣΤΙΩΝΕΣ ΚΑΙ ΠΥΡΟΤΕΧΝΟΥΡΓΟΙ

ἢ ἄλλιῶς

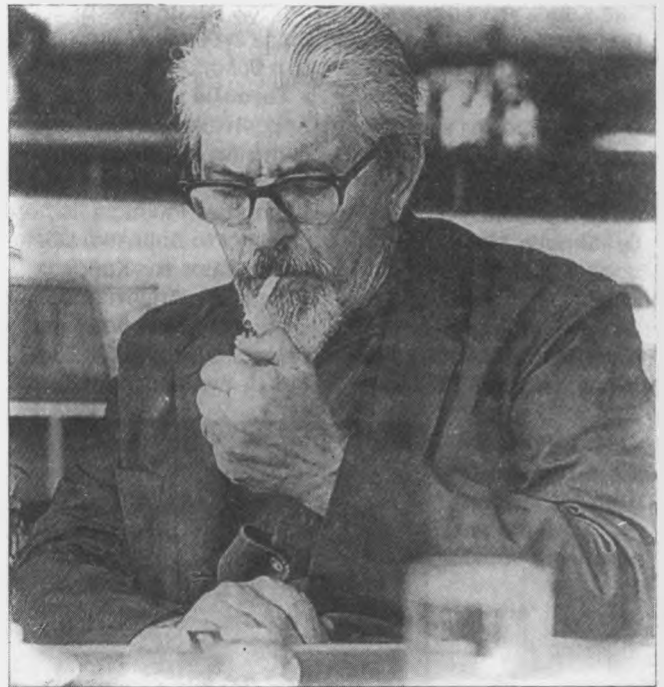
ΤΟ ΘΑΥΜΑ ΩΣ ΑΛΛΗΛΟΥΧΙΑ ΣΠΙΝΘΗΡΩΝ

Φόρος τιμῆς στὸν Πρωτόκλητον Ἀνδρέα Ἐμπειρικό

τοῦ Γιάννη Κουβαῶ

Α

Ἡ φαιστίωνες καί πυροτεχνουργοί! Ἀνθυγιεινά ἀσφαλῶς ἐπαγγέλματα. Καί ὑψηλοῦ κινδύνου. Ψυχοβόρα, ψυχοφθόρα. Βαριά. Χωρίς ἀσφάλιση, χωρίς δίχτυ ἀσφαλείας. Σακατεύουν. Ἀκρωτηριάζουν. Ἀκροβάτες τοῦ κενοῦ. Ἐπί ξυροῦ ἀκμῆς λέξεων. Διαμελισμένοι ἐπὶ συνειδήσεων. Ταμένοι ἐπὶ τὸ ἔργον. Εὐθραυστοι ὡς ἀγάλματα, παρὰ τὰ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου θρυλούμενα («Μέ τί σίδερο μέ τί φωτιά εἴμαστε πλασμένοι/κι ἄς μᾶς λένε ἀεροβάτες»... Ἐλύτης). Ἀπό τὴν ἀνθεκτικὴ ὕλη τῶν ὀνείρων ὅλοι τους. Σκληρὰ καρύδια στίς μυλόπετρες τοῦ χρόνου. Ἀερικά. Πλάσματα τοῦ ἀνεμοστρόβιλου τῆς μοναξιᾶς ὅταν συνουσιάζεται ἀγρια μέ τὸ κενό. Ἐφήμεροι, ἀλλὰ μᾶς χαρίζουν ἀδιάκοπα διάττοντες στίχων, ἀνθεκτικούς γαλαξίες λέξεων. Ποιήματα-θύσανους, «Χαῖμαλιά τοῦ ἔρωτα καί τῶν ἀρμάτων». Δένουν τὸ ἀτσάλι τροχίζοντας μέ πίδακες σπινθήρων, στήνοντας τοξοτές γέφυρες. Φρενόκρουστοι τινάζουν χαλκούνια μπουρλότα πού ἀνοίγουν βεντάλιες, λυρικά συντριβάνια νοσημάτων... Ἄλκιμοι Γύφτοι ἀτσαλώνουν τὴ γλῶσσα, νά στερεώσουν τὴ φευγαλέα ὁμορφιά τῆς ζωῆς κόντρα στὸν ἀνεμο τῆς ματαιότητος. «Σάν πρόκες νά καρφώνονται οἱ λέξεις νά μὴν τίς παίρνει ὁ ἀνεμος» (Ἀναγνωστάκης). Καπνισμένοι Ἡφαιστίωνες. Μέ κόμπους ἰδρώτα μαργαριτάρια. Στρατάρχες στίς ἀναρχες λεγεῶνες λέξεων. Ἐπινοήμονες τῆς λοξῆς φάλαγγος (γλῶσσα μέσα στή γλῶσσα ἢ ποίηση). Εὐέλικοι, κάνουν συχνά τὴν ἱστορία μιᾶς λέξης νά εἶναι πιὸ ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὴν ἱστορία μίας ἐκστρατείας. Ξέρουν νά βρίσκουν τὸ δρόμο πρὸς τὴ θάλασσα. Αὐτοὶ

οἱ γραφιάδες, οἱ ὄνειροπαρμένοι. Ποιητές: ξεπλένουν τὴ γλῶσσα, ἀπλώνοντας τὴ μπουγάδα στὸ πανηγυρικό φῶς τῆς μέρας. Νά ἔχουμε ὅλοι τὸ λουλάκι τῆς καθαρῆς φορεσιᾶς.

Ἡφαιστίωνες ποικίλων καθηκόντων. Ἐλεγκτές ἀστρον, καντηλαναῦτες τῆς ἐλπίδος. Σκυφτοὶ ἐπὶ τὸ ἔργον, «ρίχνουν σταγόνες φῶς στὸ σκοτάδι» γιὰ ἐρημίτες τριοδίων πού ἔχασαν τὸ δρόμο τους. Σκυμμένοι στὰ φουσερά τους, ματώνουν μέσα κι ἔξω. Ξέρουν νά

παραπλανούν, οι πληγές τους νά φαντάζουν τριαντάφυλλα. Νά χαμογελούν αντί νά σφαδάζουν. Τήν οδύν νά κάνουν ήδονή. Κυρίως νά παρηγορούν αυτοί «οι αιώνια απαρηγόρητοι παρηγορητές του κόσμου» (Ρίτσος). Μέ λέξεις θεμελιώνουν έργα «αιωνιότερα του χαλκού». Φωτεινούς κομήτες πού δέν καιγονται, συντριβάνια μέ πνευστούς καί κρουστούς ήχους.

Πυροτεχνουργοί, τεχνουργούν κροτίδες γομώνοντας μέ τό θυμό τους. Πρώτη ύλη τους ή φωτιά. Καθαρή φλόγα τής θλίψεως. Του φάσματος του Έφμερου. Αδέλφια έτεροθαλή του Προμηθέως. Του ποιητή ποιητών. Δωροδότη κι ανάδοχο τής φωτιάς καί τής δημιουργικής τέχνης. Αιτός διηρθώσατο φωνήν καί όνόματα τή τέχνη. Του αρχαϊκού λυρισμού αρχηγέτης. Κι αυτών τό σηκώτι τους κατεστραμμένοι. Εισπνέουν καπνιά, φτύνουν φωτιά. Στίς ατελείυτες νυχτουργίες τους λιώνοντας, γλωσσικό μετάλλευμα. Τροφοδότες τής υψικάμινου τής γλώσσας, τής άχόρταγης «μοιχαλίδας του πραγματικού», άφου «ή παραγωγή τής ποιήσης είναι όπως του ραδίου. Χρειάζεται νά λυώσεις χιλιάδες τόννους γλωσσικό μετάλλευμα για τήν παραγωγή ενός γραμμαρίου» (Μαγιακόφσκι). Έκκαμινεύουν τό άμάλγαμα γαλβανίζοντας νέα σήματα λέξεων. Έπαναφορτίζουν ξεθυμασμένες σημασίες. Πνεύμονες σκαγιασμένοι, σακατεμένα, ανάποδα πεύκα άποτιτανωμένα. Φυσούν ώστόσο μέ λύσσα, μέ ή καί χωρίς φυσερό νά λουλουδίσει, νά φτερουγίσει τής άνθρακιάς τό κόκκινο. Δράχνουν χωρίς τοιμπίδα τή λέξη από τή φωτιά. Καιόμενοι βάτοι. Ώστόσο αιώνα «χλωροί μέσ στους αιώνες».

Τής συνομοταξίας των αετών καί οι υπερρεαλιστές. Οι πολύ πολύ ρεαλιστές δηλαδή, πού άνακαλύπτουν όλες τής πλευρές τής μαγικής πραγματικότητας. Τι νά τήν κάνουν τήν πραγματικότητα, αυτοί έχουν τ' όνειρο. Ό Μπρετόν όταν άποσυρόταν για ύπνο, κρεμούσε άπ' έξω τήν πινακίδα, «Ήσυχία. Ό ποιητής εργάζεται». Υπάρχει βαθύτερο κάτεργο από τό υποσυνείδητο, άληθοφανέστερο κι έκκωφαντικότερο χαλκείο πού στό μάγμα του πυρακτούται ή λέξις νά γίνει ιδέα/είκόνα;

Ήφαιστοι ήφαιστειοι κι εφέστιοι επί τής Τράπεζας του Πνεύματος, φύλακες φωτός. Φλεβώνουν τή γλώσσα εύτολμα. Γέρνουν πάντα προς τήν πλευρά τής λύπης. Χωλοί, μονόχειρες, άχειρες. Άχειροποίητα καί τά έργα τους. Μέ άνεπούλωτα μέσα κι έξω τραύματα. Δουλοπάροικοι στό άμόνι τής γλώσσας, αίχμάλωτοι στίς γαλέρες των λέξεων. Πρόκες, καρφιά, δηλητήρια. Άπ' όλα ξέρουν. Άπό φάρμακα καί φαρμάκια, ζυγίζοντας τής λέξεις τους όπως «ό φαρμακοποιός τά δηλητήριά του». Παροδίτες σέ τριστρατα, μεταμορφωμένοι σέ ζητιάνους άπλώνουν τό κομμένο χέρι για κέρματα λέξεων. Μέ στουμπισμένα κάποτε δάχτυλα από τήν ιερή μανία των ιδιών. Νά συντρίψουν τήν άνεπάρκεια του άνείπτου. Δάχτυλα κομμένα έν ώρα εργασίας. Προσποιούνται άποδεκτά έπαγγέλματα, εύσχημα. Μετέρχονται λ.χ. τούς ξυλουργούς,

άλλοι λιγοδάχτυλοι αυτοί. Τούς ξυλογλύπτες, τούς πυροτεχνουργούς ή ναρκαλιευτές

«Είμαι μόνος
τό ξαναλέω
σαν ένα δάχτυλο στό χέρι
πού ή μηχανή του 'κοψε τά άλλα τέσσερα»

Παπαδίτσας

Ξέρουν νά προετοιμάζουν τήν άνάσταση, νά δάζουν
«φωτιά μέσ' στίς λέξεις
νά τής πυροδοτούν
κι αυτές μέ κρότο καί μέ Θεό μαζί
νά εκρήγνυνται, στό άχανές»

Σαχτούρης

Είπαν τή λογοτεχνία «ένα χέρι άπλωμένο για χαιρετισμό». Πώς νά μάς άγκαλιάσουν, τί νά πρωτοσηκώσουν

«όλα δέ μπορώ νά τά σηκώσω μέ τό ένα χέρι
τό άλλο μου τό κράτησες έσύ για ένθύμιο»

Δημουλά

Μετέρχονται ύποπτα έπαγγέλματα. Μή έπιδοτούμενα. Τή χολή τήν κάνουν μελάni. Όξύ διαρκείας. Καταστρέφει σέ βάθος. Άνεπανόρθωτα. Βέβαια τά έξεγεννίζουν προς τά έξω για τής άνάγκες του πράγματος. Έπιδένουν τά πολλαπλά κατάγματα (ή γλώσσα κόκκαλα τσακίζει...) μέ χάριτες γάξες ως έπιδέξιοι χειροϋργοι. Δέστε λ.χ. χειρόγραφα του Έλύτη, τό σωμα του ποιήματος άνασπαραγμένο, μέ έντερα έξω πριν τήν τελική (γ)ραφή μέ πρωτόγονα μέσα, χωρίς παραιοθησιογόνα. Τσακισμένοι άκροβάτες, ταχυδακτυλουργοί πού καμώνονται τούς άρτιμελείς, «χμαιορικούς χοροδιδάσκαλους λέξεων». Πορίζονται τά προς τό ζήν, όπως οι ρακοσυλλέκτες. Δουλεύουν μέ τό κομμάτι. (Χρειάζονται τόνοι...). Για νά πηδήσει ό σπινθήρας άνάμεσα σέ δυό λέξεις πρέπει νά δοκιμάσουν τήν κάθε μία μέ χιλιάδες άλλες για αντίθετα φορτία. Καμμένες στήλες οι περισσότερες. Πολλοί, πάνε από ήλεκτροπληξία χωρίς ποτέ νά δούν τόν πίδακα, νά ένώσουν έστω καί δυό πόλους νά ρεύσει ή άνω καί κάτω οδός. Είπαν τήν ποιήση θρησκεία χωρίς έλπίδα. Ντεσπεράντος αυτοί χορεύουν στή χόβολη καί καιγονται. Άναστενάρηδες. Πιάνουν τής λέξεις χωρίς ταμπίδα, νά τής ψύξουν στά μέτρα του πάθους. Άνατιναγμένα όχυρά οι καρδιές τους (Λεοντάρης). Άπό σάχη πυρήνα ό συνήθης τους θάνατος, από τή μεγάλη εκρήξη στό μεταλλείο στό «θυθό τής ψυχής τους/τινάζοντας γύρω τους φλέβες ίαματικές» (Γεράνης). Κουφοί οι περισσότεροι καί τυφλοί. Έπαθαν από εκρήξεις ένδοσειγαιες. Έν ώρα καθήκοντος.

Η λέξη σκύλος δέ δαγκώνει. Πολύ σωστά. Άλλά για τούς γλωσσολόγους. Μέ τούς γλωσσαλγούς όμως τί γίνεται; Πού πρέπει όχι νά τραγουδήσουν τό ρόδο, «άλλά νά τό κάνουν ν' άνθίσει μέσα στό ποιήματα»; Χωρίς νά γδάρουν μέ τά άγκάθια τό λαϊμό τους; Πού χρειά πάσα νά προφέρουν «έτσι τή λέξη θάλασσα ώστε νά λάμπουν όλα τά δελφίνια μέσα της»; Προμηθεικές φιγοϋρες, φώς, φωτιά φλόγα, πώς

θά ψήσουν ὑδρίες καί λύκηθους γιά τά ἄχραντα τῶν δακρῶν; «Κεραμοργία φωνηέντων ἢ ποιήσις». Ὑψικαμίνος. Καί ὄλοι τους παῖδες ἐν καμίνω. Ἐν ἀμύνῃ ἐσχάτη ὑπέρ ἡμῶν.

B

πάρε τή λέξη μου
δός μου τό χέρι σου
Ἐμπειρικός
μόνο ὁ ἐρωτευμένος εἶναι ἀναμάρτητος
Κάλλας (γιά τόν Ἐμπειρικό)

Ὁ Ἐμπειρικός, φύσει καί θέσει ποιητής, ζοῦσε καί δροῦσε πάντα ποιητικά. Τά ὅποια Γραπτά του ἦταν φυσική προέκταση τοῦ τρόπου ζωῆς του, ἀπόληξη, τουτέστιν πιστοποιητικά/ἐνέχυρα ἀθθεντικότητας. Ταύτιζε τό *vivere periculosamente* μέ τό ἐρωτικῶς ζεῖν. Ζέν τῆς θρησκείας του ὁ Ἐρως. Μᾶς πολιτογράφησε ὅλους *beatus beatissimus* ὁ ἴδιος στήν ἐρωτική του Οὐτοπία, τή θρυλικά Ὀκτάνα, τήν 8η μέρα τῆς δημιουργίας. Εὐτολμίδης τοῦ ἐρωτα. Ἀργοναύτης, χρόνιος πολιορκητής του ἀπό ξηρᾶς, ἀέρος, θαλάσσης, μέ ὅλα τά χερσαῖα, ἐναέρια, πλωτά μέσα, θεμιτά καί ἀθέμιτα. Αἰθεροβάτης, πλοηγός μᾶς ἐλλιμένισε μετά μακρόν πλοῦν. Ἀνατολικά στό νησί/ἤπειρος Ἐρως, προσαράσσοντας στό βαθύτερο κόλπο του. Στόν πλωτό Παράδεισο δικῆς του κοπῆς καί ἐμπνεύσεως, ἀποκαθιστώντας τόν ἐρωτα στήν ἀρχέγονή του ἰερότητα μέσα στήν κοινότητα.

Πρωτύτερα ὡς γνωστόν εἶχε ἐγγράψει σ' ἕναν ἰδιαίτερο κύκλο ἀγάπης –ὁ ταξιδιωτικός σάκος τοῦ Ἐλύτη εἶναι ὀψιμότερος– πρόσωπα τοῦ σιναφιῦ του ἢ τοῦ δικοῦ του πνευματικοῦ Γαλαξία πού θαυμασίως καί πολύ ἡγάπησεν. Ἀνάμεσά τους τόν Ἀρχάγγελον Σικελιανόν, ἐρωτόληπτον καί αὐτόν πού ἐφέτος συνεορτάζουν δισοκουρίζοντας. Γνωστός τοῖς πᾶσι τό ποίημά του «Οἱ μελάτοι ἢ τῆς μή συμμορφώσεως οἱ ἄγιοι» ἀπό τήν Ὀκτάνα... Αὐτό τό ὠστικό κύμα ἀγάπης πού περιέκλυε ἀνταποδόθηκε στή συνέχεια ὡς ἀντιμάμαλο, ὡς μιά συγκινητική χειρονομία ἀλληλεγγύης ἀπό πολλούς ὁμότεχνους, ἐπίγονους καί μή. Στή συνείδηση τῆς ποιητικῆς κοινότητας ὁ Α.Ε. εἶναι ὡσεὶ παρών. Ὡς ἐλάχιστο ἀντιχάρισμα σ' αὐτό τόν ἐορτασμό τῶν ἐκατοστῶν γενελθίων του προσφέρουμε ἕναν πρόχειρον ἀμητόν ἀπό χαιρτισμούς, προσδόσεις, σινιάλα. Ἐννοεῖται μέ πολλές ἐλλείψεις. Δέν ἀναφέρωμαι στά ποιήματα πού τοῦ χάρισαν οἱ ἐν ὑπερρεαλιστικοῖς ὄπλοις ἀδελφοί του (Κάλλας, Ἐγγονόπουλος, Βαλαωρίτης, Ἀνδρέου, Δραγοῦμης, κ.ἄ.) ἢ ἐγραψαν à la manière E.

Ὁ φειδωλός σέ ἐπαίνους λ.χ. Γκόρπας τό ἔχει ἤδη ἀπό παλιά γενναῖα ἀναγνωρίσει: «Ἐμπειρικός ἦχος πού συνεχίζεται μέσ στα ποιήματά μας». Στέλλοντας σινιάλο ἀναγνώρισης ἀποτυπώνει θαυμάσια τό στίγμα του μέσα σέ λίγους στίχους στό ποίημα μέ τόν τίτλο

«Νταλκάδες» πού τόσο προσιδιάζει στήν ιδιοσυγκρασία τοῦ ἡφαιστίωνα τῆς Ὑψικαμίνου:

«Σάν τόν ἦχο πού κάνουν τά καρᾶβια
μπαινοντας ἢ βγαίνοντας ἀπό τό λιμάνι.
Τόν ἴδιο ἦχο κάνουν καί πάμπολλα ποιήματα
τοῦ Ἐμπειρικού
οἱ βεντάλιες κάποτε τῶν γυναικῶν».

Ὁ Σαχτούρης διασώζει ἐσαεὶ φρέσκο τό ἡχηρό γέλιο τοῦ Ἐμπειρικού, τό ἀποτυπωμένο ὡς ἐκτυφλωτικό φλάς στήν κλασική φωτογραφία –συνειπικουροῦντος ἐδῶ καί τοῦ ἀμυγδαλόσχημου τῶν ὀδόντων («σάν καθαρισμένα φρέσκα μύγδαλα»). Δικαίως πολιτογραφεῖ τόν Ἄνδριο καί ἀνδρεῖο τῆς ἡδονῆς σέ πολίτη τοῦ Πόρου (γιός τοῦ Πόρου καί τῆς Πενίας δέν ἦταν ὁ Ἐρως;). Μορφή ἀγέρωχη καί γρανιτένια ὁ διάτορος καί φευγάτος Κακναβάτος τόν χαιρετᾶ ὡς «Φωνή ἀπό πλευρά Ὑψικαμίνου». Ὁ Θ. Τζούλης προβάλλει τό λεξιθησκον τοῦ Ἐμπειρικού ἐντάσσο-ντάς τον στήν χορεία τῶν ἀσκητῶν καί ἐξερευνητῶν τῆς γλώσσας. Ὁ Τ. Ροῦσσοσ παγιδεύει μέ τήν ἀπόχη τοῦ λόγου τά «ἀγέρωχα σᾶνια πουλιά, Ἐλύτη, Ἐμπειρικό, Ἐγγονόπουλο» (πητῶν καί κοῦφον χροῖμα ποιητής). Σημεῖο ἀναφορᾶς καί ἀθθεντικότητας γιά τόν Ν. Ἀντωνάτο, ἐνῶ τή δραστική του ὑποβολή ἔχει ἤδη ἀνιχνεύσει ὁ Α. Ζήρας στίς πρῶτες συλλογές τοῦ Μαυρουδῆ, Γιάννη Κακουλίδη, Δ. Καλοκύρη, κ.ἄ. Ὁ Γ. Μαρκόπουλος τοῦ στήνει ξόβεργες στά γνωστά στέκια, τόν ἀναζητεῖ ἀδημονίως στή γραμμή πυρός. Σύνταγμα τουτέστιν καί παρόδους, ἀλλά τόν βρίσκει θανάσιμα πληγωμένον στά μετόπισθεν, ἐνῶ ὁ Σ. Σαράκης τόν συναντᾶ ἀπρόσμενα ἔξω ἀπό μηχανουργεῖο. Ὁ Μ. Πιερῆς τόν συναριθμεῖ στούς ἁγίους του. Καί πόσοι ἄλλοι δέν ἔκαναν οἴστρο τῆς ζωῆς τό φόβο τοῦ θανάτου; Ὁ Γιάννης Βαρβέρης τόν ἐντοπίζει νύκτωρ τιμωρό τῆς ἀσφάλτου, λαγνοδοῦντα μέ τή φρεκτιώδη Τζάγκουαρ, ἐνῶ ὁ Σπύρος Μίχας τοῦ ἀφιερώνει τήν κόρη καί ὄνειρο.

Ἀκόμη καί σήμερα, στήν ντάπια καί ντάλα τοῦ μεσημεριοῦ, κάθε αὐτοκρατορικό Ἰούλιο, μπαίνει εὐθυτενῆς, ροπαλοφόρος, σέ τρόλεϋ ἢ λεωφορεῖα τῆς Φιλελλήνων, λαγνοβαρῆς, βαρυσταθῶν καί ἐρωνταλκαδιασμένος, κεκυρωμένος τοῦ ἐρωτα, πυρέσων ἐκστατικός περίλυπος, ἢ ἄλλοτε ἔχοντας αὐτοαναφλεχθεῖ καί ἀναλυθεῖ στό σφῦρον φῶς, στόν πηχτό καύσωνα Ἰουλίου ὡς πνεῦμα ὑπερίπταται συνωστισμῶν, συνωθήσεων, συνθλίψεων, ὅπου ἐν τέλει ἐγκυμονεῖται ἠλεκτρική ἐκκένωσις. Γιατί ἀνήκε πάντα στήν Ἀντιπολίτευση «πού ὀνομάζεται ζωή».

Ὁ Ἐμπειρικός εἶναι σημαία ἐρωτική, ἀναπεπταμένη στίς παλίρροιες τῶν δρόμων. Παρ' Ἀθῆν' σαλός. Καθ' ἡδονήν σαλός (ἡδονή, ἢ δονοῦσα καί συγγέουσα τᾶς φρένας). Δέν θά ξεπεραστεῖ ποτέ. Εἶναι ρίζα. Τῆς μή συμμορφώσεως Ἅγιος. Κανονιοφόρος τοῦ ἐρωτα. Σκανδάλιζε ἐν πλήρει ἀθωότητι τή σεμνοτυφία τῶν ἀπλῶν ὅταν στή στάση λ.χ. τοῦ τρόλεϋ στήν ἀρχή τῆς ὁδοῦ Κυψέλης, χτυπώντας τό πατζούρι τοῦ

υπόγειου, ρωτούσε γεγωνυία τῆ φωνῆ, «μήπως ἐσυνουσιάξεσθε, κύριε Ἐγγονόπουλε, καί σᾶς ἠνώχλησα»; Ἐνακαλέσθε τον στήν μνήμη σας τό θράδου πού στό σινεμά Ἄλκωνις στήν κρίσιμη στιγμή πού ὁ πρωταγωνιστής («Ὅσα παίρνει ὁ ἄνεμος») δίσταζε νά δώσει τό πρῶτο φιλί, ὁ Ἐμπειρικός σηκώνεται ὀρθιος στό κέντρο τοῦ πλήθους, εὐθυτενής ὡς ἱερός φαλλός τῆς Δήλου καί στεντορία τῆ φωνῆ ἀνακράζει: «γάμησέ τήν, γάμησέ τήν». Ἄναψαν τά φῶτα, ἔβγαλε τό καπέλο καί ὑποκλινόμενος: «Ἀνδρέας Ἐμπειρικός, ποιητής, Καλησπέρα σας».

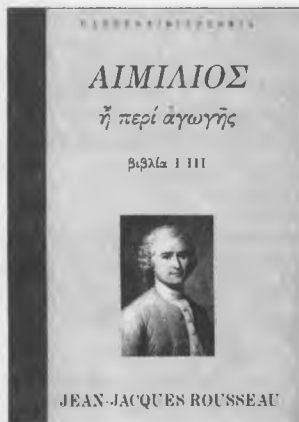
Ἀνδρέα ἐκ τῆς εὐάνδρου Ἄνδρου. Ἀνδρέα τῶν δρόμων, δρόμωνα ρυμῶν -δρυμῶν τοῦ κάτω Δέλτα-κι ὠκεανῶν μέ τήν ἄγκυραν πάντα σηκωμένην! Ἔστυσες γλώσσα ὀργανική, αἰχμηέσσα, σπερματική, βατεύουσα θεβακχευμένη. Ὅρισαν τή ζωή ὡς ἄθροισμα σπασμῶν, τήν ποίηση ὡς συνουσία ἐπ' ἄπειρον ἢ γλώσσα ἐν στυσίει». Ἀνδρεῖε τοῦ ἀπειρου, Κούρε τοῦ ἔρωτα, ἀναπαρθενευτή μοιχέ τῆς γλώσσας, -συνουσίασες παρατεταμένα, μοναδικά κι ἐκρηκτικά Καθαρεύουσα/Δημοτική- ἐσύ ὁ εὐπατρίδης τοῦ πλούτου... Πρωτόκλητε πριαποφόρε συνταιριαστή! Ἀνδρέα μουνωδέ Πρωτόκλητε, Ἀνδρέα αἰδοιοσειστή! Πύργωσες γλώσσαν ἐγκαυλον Ἰψικάμινο νά ὀρχοῦνται τριγύρω μαινάδες λέξεις. Γλώσσαν λαυροασπαίρουσαν, γλώσσα διονυσιασμένη. Ἀνδρέα ἀμετάκλητε, σπέρχοντα Σπερχή, ὀρχοῦνται οἱ ὀρχεις τοῦ Αἰγάγρου σου ψηλά, ἤχοῦν ὡς σήμαντρα δοξαστικά τοῦ ἔρωτος. Στητή ἢ φωνή σου ὡς καυλός τοῦ Σάτυρου λέγω τοῦ γνωστοῦ ἀγαλματιδίου.

Ἄπελευθ-έρωτα, οἱ ἀπελεύθεροι καί Beati beatissimi σέ χαιρετοῦν. Καί Σύ ἀντιφωνεῖς τόν εὐφημισμόν: Ὅλα εἶναι γλώσσα! Γλώσσα παντάνασσα. Φύλακες γρηγορεῖτε κι Εὐφραμεῖτε!

Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ
ΣΤΟΝ ΠΟΡΟ

Καί νά πού φάνηκε ὁ Ἀνδρέας Ἐμπειρικός
στόν Πόρο
τά δάχτυλά του κίτρινα καμένα ἀπ'
τά τσιγάρα
τσιγάρα νά καῖνε σάν κεριά
γύρω-γύρω στά τραπέζια
τσιγάρα πάνω στίς καρέκλες
τσιγάρα παντοῦ
κι ἄγρια κόκκινα ποδήλατα νά περπατᾶνε.
Ὡραῖος σάν ἀετός ὁ Ἐμπειρικός
τά μάτια του νά καῖνε.
- Πῶς ἀπ' τόν Πόρο, Ἀντρέα;
ἐσύ πάντα πήγαινες στήν Ἄνδρο.
- Κι ἐσύ Μίλτο, ἔπρεπε νά ἦσουνά
στήν Ὑδρα, γιατί στόν Πόρο;
Καί τότε ἔσκασε ἐκεῖνο τό ὠραῖο
τό φοβερό τό γέλιο του
πετάχτηκαν τρομαγμένα τά σπουργίτια
ἕνα σύννεφο σπουργίτια
πέρα ἀπ' τό θάνατό του.

Μίλτος Σαχτούρης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ἢ περί ἀγωγῆς
JEAN-JACQUES ROUSSEAU

Σέ μόνιμη διαμάχη μέ τούς συγχρόνους του, ὁ J.-J. Rousseau σφυρηλάτησε μία φιλοσοφία συνδεμένη μέ τά μεγάλα κοινωνικά, πολιτισμικά καί ἰδεολογικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς του, αἰῶνα τῶν Φῶτων, μία σκέψη πολιτική καί μία γραφή πού θά ἀσκήσουν μεταγενέστερα μία βαθύτατη ἐπίδραση. Στόν Αἰμίλιο, «ἔργο κλειδί γιά τόν πολιτισμό μας», ὅπως χαρακτηρίστηκε ἀπό τούς μελετητές του, ἐκθέτει τίς ἀπόψεις του περί ἀγωγῆς. Ἡ παιδαγωγική του θεμελιώνεται σέ δύο μεγάλες ἀρχές: τήν ἀπομάκρυνση τοῦ παιδιοῦ ἀπό τήν ὀλέθρια ἐπιρροή τῆς κοινωνίας καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐλευθερίας. Ὁ πλοῦτος, τό θεωρητικό ἐνδιαφέρον καί ὁ ζωογόνο ρόλος αὐτοῦ τοῦ κεκμένου σήμερα τό καθιστοῦν ἀπαραίτητο ὄχι μόνο σέ παιδαγωγούς, κοινωνιολόγους καί φιλοσόφους ἀλλά καί σέ κάθε σκεπτόμενο ἄνθρωπο.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ Μασσαλίας 20α, Αθήνα, τηλ.: 36.45.057, fax: 36.41.260

Ο ΘΟΥΚΥΔΙΚΗΣ, ΤΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ

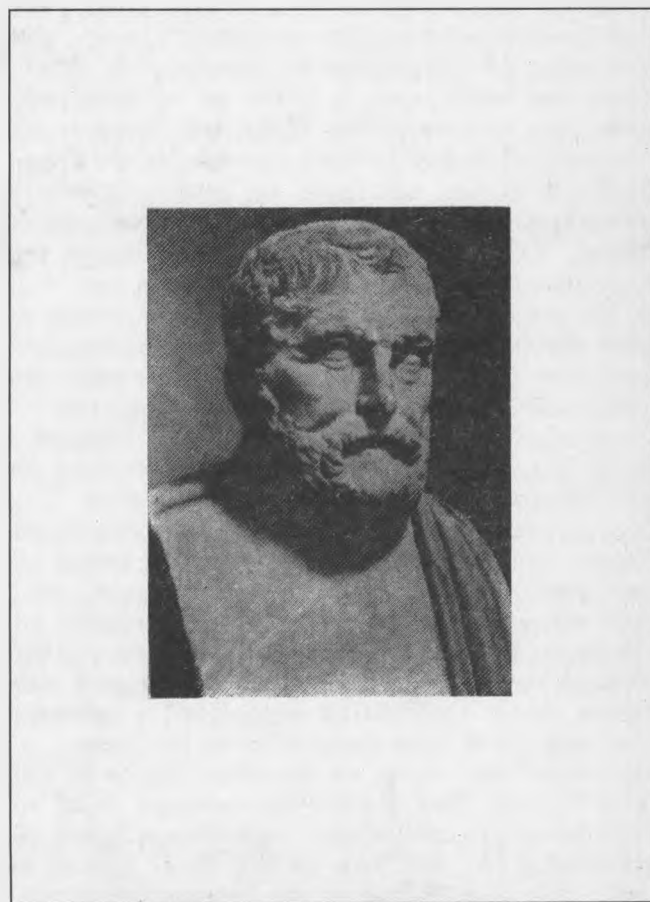
Θουκυδίδου, *Ίστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*

μτφρ. Ά. Βλάχου, 4 τόμοι, 1965-1968, επίτομη ἀνατύπωση Έστία, Άθήνα 1998

του Γιώργου Φαράκλα

Είναι γνωστό, τό συμφέρον δέν ταυτίζεται μέ τό δίκαιο. Ό ρεαλισμός του κοινού νοῦ συγκρούεται ἐδῶ μέ τή φιλοσοφία, πού θέλει τήν ἀνέφικτη συμφιλίωσή τους. Άντί νά λυθεῖ, τό πρόβλημα τῆς συμφιλίωσης μπορεῖ νά παρακαμφθεῖ μέ δυό τρόπους: ὁ ρεαλιστικός εἶναι νά βαφτίζω τό συμφέρον δίκαιο, ὁ ἄλλος νά ἐπιζητῶ τό δίκαιο μέ τό ἔτσι θέλω ἀδιαφορώντας γιά τό συμφέρον. Ό πρῶτος εἶναι ὑποκριτικός, ὁ δεύτερος, πού ἀνήκει εἰδικά στή νεότερη ἐποχή, λέγεται ἠθικιστικός, γιατί ἡ νεότερη ἠθική ὀπτική ἀπαξιώνει ἕνα καθῆκον πού ἐπιδιώκεται γιά λόγους συμφέροντος. Ό πρῶτος εἶναι ἕνας σκεπτικισμός του δικαίου, ἀφοῦ ἐδῶ τό δίκαιο δέν ὀρίζεται αὐτοτελῶς. Αὐτόν ἀντέκρουαν ὁ Σωκράτης κι ὁ Πλάτων στους σοφιστές. Αὐτό διέπει σήμερα τόν φιλελεύθερο πραγματισμό. Ό δεύτερος εἶναι ἕνας δογματισμός του δικαίου. Τόν βρίσκουμε στήν ὑπερεπαναστατικότητα, ἀλλά καί στόν ἐθνικισμό: Τόν Φίχτε, ἠρώτα ἰακωδῖνο κι ὕστερα ἐθνικιστή, τόν κατηγορεῖ ὁ Έγκελσ ἀκριβῶς ὅτι ἀκολουθεῖ τήν ἀρχή *fiat justitia, pereat mundus, γεννηθήτω ἡ δικαιοσύνη, κι ὁ κόσμος ἄς χαλάσει*. Έδῶ αἴρεται τό συμφέρον (ὁ «κόσμος»).

Ἡ ἀπάντηση στόν σκεπτικισμό του δικαίου εἶναι ἡ σωκρατικο-πλατωνική ἀρχή *οὐδείς ἐκόν κακός*: Δέν ἀδικῶ ἄν ξέρω τί μέ συμφέρει, τό καλῶς ἐννοούμενο συμφέρον εἶναι τό δίκαιο. Ἡ ἀπάντηση στόν δογματισμό του δικαίου εἶναι μᾶλλον ἡ ἐγγελιανο-μαρξική θέση ὅτι τό συμφέρον πραγματώνει τό δίκαιο: ὅτι, γιά νά ἔχει ἡ ἱστορία τήν ὄψη ἀπελευθέρωσης, κάποιο συμφέρον ἐπέφερε ἐκάστοτε αὐτή τήν δικαίη ἐκδαση. Στήν πρώτη περίπτωση λέμε ὅτι τό δίκαιο

ὀρίζεται μόνο του καί συνάμα εἶναι ἡ βαθύτερη οὐσία του συμφέροντος, ὅτι τό δίκαιο εἶναι ὁ ἑαυτός του καί τό ἄλλο του. Στή δεύτερη περίπτωση λέμε ὅτι

κάποιο συμφέρον πραγματώνει από μόνο του και τό αντίθετό του, λ.χ. ότι οι εργάτες μπορούν να επιτύχουν τό συμφέρον τους μόνον ελευθερώνοντας και τούς φορείς τῶν αντίθετων συμφερόντων (ή *Καταγωγή τῆς οἰκογένειας* αναφέρει λ.χ. τήν κατάργηση τοῦ αστικού γάμου από συμφέρον). Ἐδῶ τό *συμφέρον* εἶναι ὁ *ἑαυτός* του καί τό *ἄλλο* του. Τό ἀρχαῖο διαλεκτικό σχῆμα κατά τῆς ὑποκρισίας ἀντιστρέφεται στό νεότερο, ἐνάντιο στόν ἐταιρειασμό.

Τό ἀρχαῖο σχῆμα δέν εἶναι ρεαλιστικό ἐφ' ὅσον τό ἰδιαίτερο συμφέρον θεωρεῖται ἀξελέραστο· ἐτσι ἀπορρίπτει ὁ Ἀριστοτέλης τήν κοινοκτημοσύνη τῆς *Πολιτείας*. Ὅμως θεωρεῖται καί τό νεότερο μὴ ρεαλιστικό. Ρεαλιστική εἶναι, λοιπόν, μόνο ἡ ἀντίθεση δικαίου καί συμφέροντος; *Μπορεῖ ποτέ κανένα συμφέρον νά πραγματώσει ἕνα δίκαιο πού νά μὴν εἶναι ἕνα ἄλλο ὄνομα τοῦ συμφέροντος*; Πιστεύω ὅτι ἡ ἀπάντηση τῆς ρεαλιστικῆς παράδοσης εἶναι *καταφατική*. Ὁ Μακιαβέλλι, πού ἀπορρίπτει τήν οὐτοπία πρὸς ὄφελος τῆς *verità effettuale della cosa*, τῆς *ἐνεργοῦ ἀλήθειας τοῦ πράγματος*, «γιατί ἕνας πού παντοῦ καί πάντα θέλει νά κάνει τό καλό εἶναι φυσικό νά καταστρέφεται ἀνάμεσα σέ τόσους κακούς», κατά τῆ γνώμη μου ὑποστηρίζει ὅτι συμφέρον τῆς ἐξουσίας εἶναι νά ὑλοποιεῖ τό δίκαιο γιά νά προσεταιρισθεῖ τούς καταπιεσμένους. Ὅριζει ἕνα συμφέρον πού ὑλοποιεῖ τό δίκαιο. Γι' αὐτό πιστεύω ὅτι τόν ἐγκωμιάζει ὁ Ἐγελος, πού ἐξηγεῖ τήν ἱστορία ὡς ἀπελευθέρωση μ' αὐτό τό σχῆμα,² πρὶν τοῦ τό δανεισθεῖ ὁ Μάρξ. Ἀλλά τό σχῆμα διαφαίνεται ἤδη, θαρρῶ, στόν ἀρχαῖο πατέρα τῶν ρεαλιστῶν Θουκυδίδη.

Τό δίκαιο *μπορεῖ* νά συμφέρει: «Ὅσο λιγότερο κανεῖς ἀδικεῖ τόσο καλύτερα προστατεύει τά συμφερόντά του» (Α', 42· μτφ. 1, 45), καί τότε δροῦμε «καί κατά τόν σωστό τρόπο καί κατά τό πραγματικό [μας] συμφέρον» (43· μτφ. 45-46). Ἀλλά συμφέρει *μόνο* μέχρι ἑνός σημείου, ἀφοῦ δέν προστατεύει ἀπό τό συμφέρον τοῦ ἄλλου: «Δέν εἶναι σωστό νά ἐκστρατεύει κανεῖς ἐναντίον ἐκείνου πού δέχεται νά κριθεῖ ἀπό διαιτητή, σάν νά ἦταν κίολας ἐνοχος (ὡς ἐπ' ἀδικούντα). Ταυτόχρονα, ὅμως, νά ἐτοιμάζεστε γιά πόλεμο...» (85· μτφ. 74). Τό δίκαιο συμφέρει μόνο μέχρι ἑνός σημείου γιατί ὑποχωρεῖ μπροστά στόν πόλεμο τῶν συμφερόντων. Εἰρήνη εἶναι μόνο ἡ ἰσορροπία αὐτῶν. Στόν πόλεμο «ἐπιδιώ[κει] ὁ καθένας τά συμφερόντά του». Ξεσπάει ὅποτε δέν ἱκανοποιοῦνται αὐτά «κατά τό ἴδιο μέτρο (ἴσον)» (Δ', 59· μτφ. 2, 135). Ἔτσι ἡ «ἀνάγκη» ἐπιτάσσει ἐνίοτε νά ἐπιτύχουμε «μέ τόν πόλεμο... σταθερότερη εἰρήνη (βεβαιούται)» (Α', 124· μτφ. 1, 100). Κι ἐν τέλει τό δίκαιο εἶναι μόνο ὁ μανδύας τῆς δύναμης: «Ἀπό πάντα ὑπάρχει ἡ ἀρχή ὅτι ὁ ἀδύνατος ὑπακούει στή δύναμη τοῦ δυνατοῦ... Καί σεῖς, ἄλλωστε, δέχεστε τήν ἀρχή αὐτή ὡς τῆ στιγμή κατά τήν ὁποία, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἐπιδιώκετε τό συμφέρον σας,

ἐπικαλεῖστε ἀρχές δικαιοσύνης (*δικαίῳ λόγῳ*) πού δέν ἐμπόδισαν ποτέ κανένα ν' ἀποκτήσει μέ τῆ βία μεγαλύτερα πλεονεκτήματα» (76· μτφ. 68). Αὐτός ὁ ρεαλισμός τοῦ κοινοῦ νοῦ θά θεωροῦσε «γελοία» τῆ σωκρατική θέση ὅτι κάλλιο ν' ἀδικεῖσαι παρά ν' ἀδικεῖς (Πλάτωνος *Γοργίας*, 469 β-γ, 480 ε κ.έ.)...

Δίκαιος θεωρεῖται ὅποιος βάζει τό δίκαιο πάνω ἀπό τό συμφέρον. Ἀλλ' ἐγγυημένα δίκαιος (*βεβαιώσιν*) εἶναι μόνον ὅποιος ἔχει *συμφέρον* νά τό κάνει αὐτό, ἄρα δέν βάζει τό δίκαιο πάνω ἀπ' τό συμφέρον: «Δέν θά μπορούσατε νά βρεῖτε μεγαλύτερες ἐγγυήσεις παρά ἀπό ἀνθρώπους» πού «ἔχουν συμφέρον νά ἐνεργοῦν σύμφωνα μέ ὅσα λένε», γιατί δέν τηροῦν τόν λόγο τους μόνο ἀπό ἐντιμότητα (Δ', 87· μτφ. 2, 157). Τότε ὅμως τό συμφέρον πραγματώνει τό δίκαιο μόνο ὑποκριτικά: «Ὅσοι «φοβοῦνται» δέχονται ἐπιχειρήματα γιά τό δίκαιο, ἀλλά μετά «ἐνεργοῦν κατά τό συμφέρον τους» (Ζ', 83· μτφ. 3, 147). Κι ὅμως, ἀκόμη καί σ' αὐτό τό πλαίσιο ὑπάρχει περιθώριο νά εἶσαι δίκαιος. Δίκαιοι εἶναι, ἔστω, ὅσοι μετριάζουν (*μετριάζομεν*) τήν ἀδικία τους, ὄντας «λιγότερο ἀδικοι (*δικαιότεροι*) ἀπ' ὅ,τι θά μπορούσε νά τούς ἐπιτρέψει ἡ δύναμή τους». Αὐτή ἡ δικαιοσύνη ἐγγενῆ στό συμφέρον, λέγεται ἐδῶ τό *ἐπιεικές* (Α', 76· μτφ. 1, 68). Δέν εἶναι τυχαῖο. Πράγματι, *μπορεῖ* νά φανεῖ καί πῶς δίκαιη ἀπό τό τυπικό δίκαιο. Αὐτό φαίνονται νά δείχνουν κάποια ἄλλα χωρία.

Ποιός εἶναι ὁ ἰσχυρότερος δεσμός μεταξύ τῶν ἀνθρώπων; Ἀπό μίαν ἀποψη τό συμφέρον, καί τό δίκαιο ἔρχεται μόνο δεύτερο: Ὁ πόλεμος συμφέρει τήν Σπάρτη καί τούς συμμάχους της, γιά νά διατηρήσει τίς συμμαχικές πόλεις της καί δεδομένου ὅτι «δέν ὑπάρχει ἰσχυρότερος δεσμός (*βεβαιότατον*) μεταξύ πόλεων ἢ μεταξύ ἰδιωτῶν ἀπό τό κοινό συμφέρον». Κατά τ' ἄλλα εἶναι καί δίκαιος, ὅπως τό εἶπε καί ἡ Πυθία, ἀφοῦ ἔτσι «προσπί[ζου]ν τόν σεβασμό τῶν συνθηκῶν ἐναντίον ἐκείνων πού τίς καταπατοῦν» (Α', 123-124· μτφ. 1, 99).

Ὁ «Ἐπιτάφιος» λέει ὅμως κάτι ἄλλο. «Ἡ φιλία τοῦ εὐεργέτη εἶναι πῶς σταθερή (*βεβαιότερος*), γιατί προσπαθεῖ νά διατηρήσει τόν δεσμό του μέ τόν ἄλλο, ἐνῶ ἐκεῖνος πού χρωστάει χάρη εἶναι λιγότερο πρόθυμος, θεωρώντας τήν εὐγνωμοσύνη σάν χρέος καί ὄχι σάν αἴσθημα. Μόνο ἐμεῖς σκοροπούμε ἀπλόχερα τίς εὐεργεσίες μας, ὄχι ἀπό συμφεροντολογικούς ὑπολογισμούς ἀλλά ἀπό φιλελεύθερη γενναιοδωρία» (Β', 40· μτφ. 1, 149). Ὁ σταθερότερος δεσμός εἶναι ἡ ἀνιδιοτέλεια, γιατί *συμφέρει τόν δυνατότερο νά μὴν ἀδικεῖ ἀλλά νά εὐεργετῆ*. Καί τοῦτο συμφέρει τόν ἀσθενέστερο διπλά: καί εὐεργετεῖται καί τοῦτο ἀποτελεῖ ἰσχυρότερη αὐτο-δέσμευση τοῦ ἰσχυροῦ.

Βρίσκουμε τό παράδοξο αὐτό σχῆμα στή διαμάχη γιά τούς Μυτιληναίους. Ὁ Κλέων λέει ὅτι πρέπει νά σφαχτοῦν, χωρίζοντας τό συμφέρον ἀπό τό δίκαιο: Ἄν «θέλετε νά κρατήσετε τήν ἡγεμονία σας (...) τότε

πρέπει, για τό συμφέρον σας, νά τούς τιμωρείστε, ακόμα κι αν τούτο είναι άδικο» (Γ', 40' μτφ. 2, 34). 'Ο Διόδοτος διαφωνεί για λόγους συμφέροντος και όχι δικαίου. «Δέν πρέπει ν' ασχοληθοῦμε μέ τό αν μās άδίκησαν ή όχι, αλλά νά πάρουμε τή συμπεριφορά για μās απόφαση (...) εμείς δέν είμαστε δικαστές για νά ξεετάσουμε τήν άποψη του δικαίου. Συσκεπτόμαστε για νά πάρουμε για τούς Μυτιληναίους μιά απόφαση πού έξυπηρετεί τό συμφέρον μας», κι αυτό υπερβαίνει τό δίκαιο προς τή γενναιοδωρία. Τό έπιχειρημα προτρέχει μάλιστα τή νεότερη άποψη του δικαίου: «'Ολοι οι άνθρωποι και όλες οι πολιτείες έχουν έμφυτη τήν τάση προς τήν άδικία και δέν υπάρχει νόμος πού νά μπορεί νά τούς συγκρατήσει, άφου οι άνθρωποι δοκίμασαν νά επιβάλουν όλων των ειδών τις ποινές μέ τήν ελπίδα ότι, επιτεινοντάς τις, θά προστατευτούν καλύτερα από τά έγκλήματα (ήσσαν άδικοίντο)» (44-45' μτφ. 38-39). Τό συμφέρον επιτάσσει τήν έπεικεία: «Δέν πρέπει λοιπόν νά θλάψουμε τά συμφέροντά μας κρίνοντάς τους ένόχους σαν άυστηροί δικαστές αλλά νά σκεφθοῦμε πώς, στό μέλλον, θά είμαστε έπεικεις (μετρίως) στις τιμωρίες» για νά μή βγοῦμε χαμένοι (46' μτφ. 40). Τό συμφέρον οδηγεί λοιπόν άφ' έαυτου στην έπεικεία, δηλαδή στό δίκαιο πού υπερβαίνει τό δίκαιο (βλ. 'Αριστοτέλους Ρητορική, 1374 α). Συμφέρει νά ευεργετείς.

'Όταν, παρακάτω, οι Πλαταιείς λένε στους Σπαρτιάτες ότι τούς άδικούν από συμφέρον, άφου έχουν αποφασίσει πριν τή δίκη νά τούς θανατώσουν, για νά καλοπιάσουν τήν Θήβα (53' μτφ. 45), έχουμε ένα ανάλογο σκεπτικό. Η θανατική ποινή είναι πάλι τό σημείο απόκλισης δικαίου και συμφέροντος: «'Αν βασισετε τήν κρίση σας επάνω στό τί είναι ώφέλιμο για σās (αυτόκα χρησίμω)... τότε θά γίνει φανερό ότι δέν κρίνετε σύμφωνα μέ τό δίκαιο, αλλά σύμφωνα μέ τό συμφέρον σας». 'Όμως δέν πείθουν, παρ' όλο πού κι αυτοί λένε ότι τό δίκαιο συμφέρει: «Τό συμφέρον σας δέν βρίσκεται πουθενά άλλου, παρ'ά στό νά επιδιώκετε νά συνδυάζετε τό άμεσο συμφέρον σας (παραυτικά... ώφέλιμον) μέ τήν εύγνωμοσύνη προς τους συμμάχους σας». Τό συμφέρον μετατρέπεται σε δίκαιο γιατί είναι ό έαυτός του (άμεσο συμφέρον) και τό άλλο του (εύγνωμοσύνη). 'Όταν υπερβαίνουμε τό άμεσο συμφέρον, τό συμφέρον προσεγγίζει τό δίκαιο. 'Έτσι εισάγεται μιά διάκριση: Μόνο τό άμεσο συμφέρον (αυτόκα, παραυτικά) δέν μπορεί νά συμφιλιωθεί μέ τό δίκαιο. Οι ίδιοι οι Πλαταιείς αξίζουν τήν έπεικεία των Σπαρτιατών, λένε, γιατί προτίμησαν τό δίκαιο από τό άμεσο συμφέρον τους, όταν αντίσπθήκαν στον Ξέρξη, μή τά ξύμφορα... πράσσοντες, αλλά κι όταν πολέμησαν τους ίδιους, πράττοντας «έκείνο πού μās επέβαλλε τό δίκαιο (δικαίως), νά μέινουμε πιστοί στους 'Αθηναίους, και όχι εκείνο πού ήταν τό συμφέρον μας (κερδαλέως), νά έρθομε μαζί σας» (56' μτφ. 47).

Βέβαια ό Πλαταιείς δέν έπεισαν τους Σπαρτιάτες. Δέν προέκυψε έδω ή έπεικεία άπ' τό συμφέρον. 'Ενώ από μόνο του τό δίκαιο είναι γενικά άνίσχυρο³ και θά ήταν ουτοπικό αν αναμέναμε ν' αυτοπραγματωθεί. Μόνο ένα συμφέρον ένώνει τό συμφέρον και τό δίκαιο, αν τά ένώνει ποτέ κάτι. Τά ένώνει δέ κυρίως στην έσωτερική πολιτική. 'Όπως όταν ό ήγέτης των Συρακούσιων δημοκρατικών υποστηρίζει ότι ή δημοκρατία συμφέρει τούς όλιγαρχικούς, λέγοντάς τους: «'Όσοι από σās είναι καλύτεροι, θά ώφεληθοῦν τό ίδιο και ίσως περισσότερο παρ'ά ό πολός λαός» (Ζ', 39-40' μτφ. 3, 115-116). Στην έσωτερική πολιτική θ' αναζητήσει κι ό Μάρξ τό δίκαιο συμφέρον, εκείνο πού ή πραγμάτωσή του ώφελεί και τούς έχθρους του.

'Αλλά αυτό ισχύει σ' ένα βαθμό και στην έξωτερική πολιτική. Τό δείχνει ένα έπιχειρημα των Μηλίων, παρ' όλο πού ούτε αυτοί έπεισαν, όπως ξέρουμε. Οι 'Αθηναίοι τούς λένε ότι τά «νομικά έπιχειρήματα έχουν αξία όταν εκείνοι πού τά επικαλούνται είναι περίπου ίσοπαλοι σε δύναμη (δίκαια μέν εν τω άνθρωπείω λόγω από τής ίσης ανάγκης κρίνεται)», γιατί άλλως «ό ισχυρός επιβάλλει ό,τι του επιτρέπει ή δύναμή του». Αυτοί άπαντούν στην ίδια βάση, πού είναι «τό συμφέρον κι όχι τό δίκαιο», κι έτσι επικαλούνται «έπιχειρήματα πέρα από τά άυστηρά πλαίσια του δικαίου». Λένε ότι συμφέρει τούς 'Αθηναίους νά μήν τούς σκοτώσουν, για νά μήν υποστούν τά ίδια αργότερα» (Ε', 89-90' μτφ. 3, 74). 'Όντως, όταν ήττήθηκαν, πίστεψαν, λέει ό Ξενοφών, «ότι θά πάθαιναν τά ίδια πού είχαν κάνει κι αυτοί στους Μηλίους» ('Ελληνικά, Β', 2, 3' μτφ. Ρ. Ρούφου, Γαλαξίας 1966' 1, 75). 'Ισως τούς συνέφερε νά είχαν «ευεργετήσει» τούς Μηλίους, όπως τούς Μυτιληναίους, όντας «λιγότερο άδικοι άπ' ό,τι θά μπορούσε νά τούς επιτρέψει ή δύναμή τους».⁴

1. Μόλις βγήκε ή πρώτη καλή μετάφρασή του: 'Ο προορισμός του άνθρώπου, Παπαζήσης.

2. Ηγεμόνας, κεφ. 15, Γαλαξίας 1967, σ. 78, μτφ. Καζαντζάκη. Βλ. τό βιβλίο μου Machiavel. Le rouivoir du prince, PUF, Παρίσι 1997 και τό άρθρο μου «'Εγελος και Μακιαβέλλι», Δευκαλίων 16/1, 1998, όπου υποστηρίζω, αντίστοιχα, αυτές τις δύο άπόψεις.

3. Βλ. Δ', 62' μτφ. 2, 138: «'Η επιτυχία, αν θέλει κανείς νά εκδικηθεί, δέν είναι εξασφαλισμένη από τό γεγονός και μόνο ότι άδικήθηκε εκείνος πού τό έπιχειρεί».

4. Μιά έννοια αυτοπεριορισμού τής δύναμης άντλεί και ό Νίτσε από τό ίδιο χωρίο: Άνθρώπινο, πολύ ανθρώπινο, 1, §§ 92, 93. 'Οφείλω τήν επισήμανση στην Γκόλφω Μαγγίνη.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗΣ

(είσαγωγή - επίμελεια)

Σαλφούς Σάπφειροι

Έκδόσεις Γαβριηλίδης

Άθινα 2001, σ. 94

Πρόκειται για ένα ενδεικτικό ανθολόγιο, καμωμένο με γνώση, μεράκι και ευαισθησία, όπως και άλλα ανάλογα του Γιώργου Καραβασίλη. Μέ θεματικό του άξονα τή γυναικεία όμοφυλοφιλία, ξεκινά από τήν ιδρύτρια του «είδους», τό όποιο φαίνεται πώς χρειάστηκε περισσότερους από είκοσι αιώνες για νά βρει τή συνέχειά του και κυρίως τήν εκ νέου νομομοποίηση στους Γάλλους καταραμένους ποιητές και εν προκειμένω στον Μπωντλαίρ και τον Βερλαίν. Μάλλον φτώχιά και ή συγκομιδή των επομένων χρόνων, δυσανάλογη με τον αριθμό, τή βαρύτητα και τή λειτουργικότητα των όμοφυλόφιλων ποιημάτων του άλλου φύλου, τά όποια έχουν δημιουργήσει μία κραταιά παράδοση, με ποιήματα και ποιητές πρώτης γραμμής. Λίγα και τά εύρηματα από τήν ελληνική ποίηση, περιορίζονται στή συμμετοχή τής Μυρτιώτισσας, τής Ζωής Καρέλλη και τής Όλγας Μπρούμας, αν και νομίζω πώς ή έρευνα στά μετά τό 1974 περιοδικά του «χώρου» θά μπορούσε νά αποδώσει και άλλους καρπούς. Παρ' όλα αυτά, ή αποκάλυψη του ανθολόγιου είναι τό ποίημα τής σχεδόν άγνωστης Σαλφούς Σπαθοπούλου, τής όποιας τά βιογραφικά στοιχεία δέν είναι δεδομένα, άφου δέν γνωρίζουμε επακριβώς ούτε τή χρονολογία γέννησης (1922 ή 1923, κάπου στή Βόρεια Ελλάδα), τό επάγγελμά της (μάλλον δασκάλα), ενώ συγκεχυμένες είναι και οι πληροφορίες πώς κατοικήθηκε φριχτά από τους Γερμανούς κατά τή διάρκεια τής Κατοχής και έζησε κάτω από άθλιες συνθήκες στή Θεσσαλονίκη μέχρι και τή δεκαετία του '70. Τά λίγα αλλά επαινετικά πού έχουν γράψει γι' αυτήν ό Γιάννης Ρίτσος και ό Άνδρέας Καραντώνης δέν έχουν δημιουργήσει κάποιο σημείο αναφοράς για τό έργο της. Το ανθολογούμενο ποίημά της επιγράφεται, παραδόξως, «Αυτόν πού πιότερο λαχτάρησε ή ψυχή μου» και περιγράφει τή διαδικασία υποκατάστασης του άπλωσθέντος έραστή μέσα από μία φανταστική σχέση τής πρώην με τήν νέα έρωμένη του, σ' ένα έρωτικό σύμπλεγμα άξεδιάλυτο. Ένα ψυχολογικό τύπου και μεσοπολεμικών άπληξσεων εύρημα, με μόλιχη δόση από Πιτιγκρίλι και Νικολά Σεγκύρ, πού καθιστά τό ποίημα πολλαπλώς άπρόσμενο.

ΣΤΡΑΤΗΣ ΚΟΥΝΙΑΣ

"Άγιος Βασίλειος Κυνουρίας

Συμβολή στους άγώνες 1940-1949

Λεωνίδιο 2001, σ. 48

Φαίνεται πώς με τή μονογραφία του για τον Γιάννη Σαρρή (Σαρρήγιαννη), πού εκδόθηκε επίσης στο Λεωνίδιο (1999), ό Στρατής Κουνιάς εγκαινίασε μία σειρά προσεγγίσεων στην δεκαετία του 1940, όπως αυτή άφορρά τό νότιο τμήμα τής επαρχίας Κυνουρίας (Τσακωνιά), δηλαδή τήν ανατολική πλευρά του Πάρωνα, ό όποιος άπετέλεσε τό λίκνο και των δύο αντίρτικων στην Πελοπόννησο. Αυτή τή φορά ή προσοχή του εστιάζεται σε ένα από τά χωριά τής όρεινης γραμμής, τον "Άγιο Βασίλειο, πού μαζί με τό γειτονικό Πλατανάκι άπετέλεσαν καθ' όλη σχεδόν τή δεκαετία του '40 τόπους καταφυγής των διωκόμενων, βάσεις επιμελητείας και υπηρεσιών, φιλόξενα μέρη για όνειρα και προσδοκίες. Ό επίλογος τραγικός, στο Πλατανάκι δικάστηκε από τό ανταρτοδικείο ό ταγματάρχης του Δημοκρατικού Στρατού Άλέκος Τσουκόπουλος, έξιλαστήριο θύμα για τίς βαριές άπώλειες του τάγματός του, μία παγωμένη νύχτα του Γενάρη του '49, στον "Άγιο Βασίλειο, όπου και εκτελέστηκε ή ποιή.

Η παρουσίαση των γεγονότων πού διαδραματίστηκαν καθ' όλη τή δεκαετία στον "Άγιο Βασίλειο, αν και άποσπασματική, σε κάποιες πλευρές είναι έξαιρετικά ενδιαφέρουσα, όπως για παράδειγμα ή εξέταση των προπολεμικών πολιτικών εντάξεων των πρωταγωνιστικών προσώπων ή τά στοιχεία για τήν συμμετοχή και τά άποτελέσματα των εκλογών του 1946 και του Δημοψηφίσματος. Τά προβλήματα και οι άπαιτήσεις αρχίζουν ακριβώς από εδώ: ό Στρατής Κουνιάς φαίνεται νά διστάζει αν θά πορευθεί προς μία πλήρη καταγραφή των διαδραματισθέντων σε ένα χωριό τόσο σημαντικό ή θά προσθέσει κάποιες χρήσιμες και άπαραίτητες ψηφίδες στην εικόνα τής Κυνουρίας και των αντίρτικων του Πάρωνα ή, τέλος, αν θά συνθέσει τίς προσωπογραφίες των έπιφανέστερων αγωνιστών τής περιοχής. Και όντως τό βιβλίο εκεί καταλήγει, δηλαδή στά δύο σημαντικότερα τέκνα του χωριού, τον δικηγόρο Νίκο Λάτση και τον γιατρό Νίκο Μάστορη. Πολιτικός έπίτροπος του 8ου συντάγματος του ΕΛΑΣ (Λακωνίας-Κυνουρίας) ό πρώτος, έθνοσύμβουλος Κυνουρίας ό δεύτερος, και οι δύο τους δεδηλωμένα έπιφυλακτικοί ή και άρνητικοί άπέναντι στην προοπτική δεύτερου αντίρτικου, παρ' ότι μετά τή Βάρκιζα παρέμειναν παράνομοι στον "Άγιο Βασίλειο και στά περίξ όρεινά. Στή συνέχεια εντάχθηκαν στο Δημοκρατικό Στρατό, έστω και αν δέν κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στην ιεραρχία. Τό τέλος τους πανομοιότυπο: τό καλοκαίρι του 1949, μετά τήν κατάρρευση του Δημοκρατικού

Στρατού στην Πελοπόννησο, συνελήφθησαν και στο δρόμο για τη Σπάρτη εκτελέστηκαν. Τά κεφάλια τους εκτέθηκαν σε δημόσια θέα.

Νομίζω πώς ο Στρατής Κουνιάς δέν πρέπει νά αρ-
κεσθεί στην απόδοση του επιβεβλημένου φόρου τιμής
στους νεκρούς, αλλά νά θέσει σαφέστερες και κυρίως
απαιτητικότερες προδιαγραφές στην εργασία του, ά-
κριβώς γιατί έχει τίς δυνατότητες, τά κριτήρια, τή
γνώση και τό ύλικό νά συγκροτήσει κάτι πιό σύνθε-
το.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΠΟΥΛΟΣ

Ὁ Ἐμφύλιος Πόλεμος
στην ἐπαρχία Καλαβρύτων
1946-1949

Ἐκδόσεις Παρασκήνιο, Ἀθήνα 2001, σ. 206

Ἱστορικός ὁ χαρακτήρας και τοῦ πέμπτου βιβλίου
τοῦ Δημήτρη Παλαιολογόπουλου, ὅπως ὁποιοτε συνέ-
χεια τοῦ ἀμέσως προηγούμενου *Τό Λαϊκό Διδασκα-
λεῖο Πελοποννήσου, ἕνα φυτώριο διδασκάλων τοῦ
ΔΣΕ*, τοῦ ὁποίου μάλιστα ὑπῆρξε σπουδαστής τό
1948 και ἔτσι εἶχε τήν τύχη νά βρεθεῖ στην καρδιά
τοῦ «λαϊκοῦ κράτους» πού δημιουργήθηκε γιά λίγους
μήνες στά σύνορα τῶν νομῶν Ἀρκαδίας-Ἠλείας-Ἀ-
χαΐας. Παρ' ὅτι ὁμως συμμετοχος στά γεγονότα και
στίς περιπέτειες πού ἀκολούθησαν τήν κατάρρευση, ἡ
ματιά του εἶναι ἀρκετά νηφάλια, ἡ γραφή του στρω-
τή, μέ μιά ἐπάρκεια πού ξεφνιαίνει, ἡ ἐστίασή του
μεταφέρεται ἀβίαστα ἀπό τά στρατιωτικά γεγονότα
στόν τρόπο πού τά εἰσπράττουν οἱ τοπικές κοινω-
νίες, ὁ ὀρίζοντάς του εἶναι πολύ εὐρύτερος ἀπό αὐ-
τόν πού ὀρίζουν τά ὅσα ἔζησε ἡ τό δηλωμένο ἀντι-
κείμενο τῆς ἐρευνάς του, δηλαδή ἡ ἐπαρχία Καλαβρύ-
των, ὅπου και τό χωριό του Σκούπι (σήμερα Πάος).

Τό βιβλίο ἐξετάζει ἀναλυτικά και πολυεπίπεδα τά
ὅσα συνέβησαν στην ἐπαρχία Καλαβρύτων και σιγά
σιγά, ὅσο τό ἀντέχει κάθε φορά ἡ ἀφήγηση, ἀνοίγε-
ται στην ἐξιστόρηση τοῦ Ἐμφυλίου στην Πελοπόννη-
σο. Ἐτσι, ἀφ' ἑνός μᾶς δίνει μιά πλήρη καταγραφή
τῶν γεγονότων σ' ἕναν συγκεκριμένο χώρο, καταθέ-
τοντας ἄγνωστα και πολύτιμα στοιχεῖα, και ἀφ' ἑτέ-
ρου μᾶς προσφέρει μιά ἄλλη ὄψη τοῦ Ἐμφυλίου
στην Πελοπόννησο και κυρίως τῆς κατάρρευσης τοῦ
Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ, κυτιώντας ἀπό βορράν πρὸς
νότο, στην ἴδια φορά μέ τό κύμα τῶν ἐκκαθαριστι-
κῶν, ἐνώ ὅλες οἱ μέχρι τώρα ἀφηγήσεις προέρχονταν
ἀπό καταγόμενους ἀπ' τή Νότια Πελοπόννησο ἡ
ἀπό μαχητές πού τοῦς κρίσιμους τελευταίους μήνες
ἔτυχε νά ὑπηρετοῦν ἐκεῖ, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν
ἔχουν ἀμεση ἐποπτεία πάνω στό ἴδιο τό γεγονός τῆς
κατάρρευσης τῆς πρώτης και βασικότερης γραμμῆς
ἀμυνας τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ, στην ἀπώλεια

τοῦ ζωτικοῦ χώρου τῆς «ἐλεύθερης περιοχῆς», και νά
περιορίζονται στην περιγραφή τοῦ κύματος πού πλη-
σίαζε συνθλίβοντας τά πάντα.

Ἄν ἀκόμα συνυπολογίσουμε πώς ἡ περιοχή ὅπου
συναντώνται οἱ τρεῖς νομοί ὑπῆρξε ἡ ἔδρα ὄχι μόνο
τῆς 3ης Μεραρχίας τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ ἀλλά
και ὅλων τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ «λαϊκοῦ κράτους» και
ἀκόμα πώς ὁ Παλαιολογόπουλος εἶναι ἀπό τοῦς ἐλά-
χιστους ἐπιζῶντες και μάλιστα μέ δεβαιωμένη συγ-
γραφική δυνατότητα, θά πρέπει νά ποῦμε πώς μᾶς
οφείλει ἕνα ἀκόμα βιβλίο, ἀκριβώς μέ αὐτό τό θέμα.

Κώστας Βούλγαρης

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

● ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ποίηση

Μαρία Κούρη, *Νομίζουν ὅτι λείπω*, ἐκδ. Καστανιώ-
τη, Ἀθήνα 2001, σ. 64.

Φώτης Ἀγγουλές, *Μιά παρουσίαση ἀπό τόν Γιῶργο
Μπλάνα*, ἐκδ. Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2001, σ. 106.

Ἰωάννης Σεβαστιανός Ρώσσης, *Ἡ μόνη φλόγα*, ἐκδ.
Πλανόδιον, Ἀθήνα 2001, σ. 64.

Ἐκτωρ Κακναβάτος, *Ἀκαρεῖ*, ἐκδ. Ἄγρα, Ἀθήνα
2001, σ. 56.

Σπύρος Κανιούρας, *Χῶρος δυνατῶν θέσεων*, ἐκδ.
Ἄγρα, Ἀθήνα 2001, σ. 56.

Κωνσταντῖνος Δανασσής, *Τά οἰκόσημα*, ἐκδ. Τό ρο-
δακίό, Ἀθήνα 2000, σ. 32.

Μιγκέλ Ἐρνάντιθ, *Μαῦρα μάτια μαῦρα*, ἀπόδοση
Βασίλης Λαλιώτης, ἐκδ. Μπιλιέτο, 2001, σ. 8.

Francisco Brines, *Ποιήματα τῆς παλαιᾶς ζωῆς*, δι-
γλωσση ἐκδοση, μτφρ. Τάσος Δενέγρης, ἐκδ. Γα-
βριηλίδης 2001, σ. 48.

Πεζογραφία

Παυλίνα Παμπούδη, *Μύθοι γιά πολύ μεγάλα παιδιά*,
ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 2001, σ. 128.

Σταύρος Κρητικός, *Σελίδες σκόπιμα λευκές*, μυθιστο-
ρημα, ἐκδ. Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2001, σ. 176.

Δοκίμια

Alvin Kernan, *Ὁ θάνατος τῆς λογοτεχνίας*, μτφρ.
Ἀλέξης Ἐμμανουήλ, πρόλογος Χάρης Βλαβιανός,
ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 2001, σ. 336.

● ΧΡΟΝΙΚΑ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Φώντας Λάδης, *Μίκης Θεοδωράκης, Τό χρονικό
μιάς ἐπανάστασης, 1960-1967*, ἐκδ. Ἐξάντας,
Ἀθήνα 2001, σ. 264.

Ἰάκωβος Παπαδόπουλος, *Τά χρόνια πού μίλησαν*,
ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 120.